

Chinese Archaeology, Beijing, 10 (2010), 202 p.

În afara diverselor monografii arheologice cu ritmicitate de apariție aleatorie, Institutul de Arheologie al Academiei Chineze de Științe Sociale de la Beijing (Pekin) editează în prezent patru publicații periodice: *Xaogu Xuebao* („Acta Archaeologica Sinica”), *Kaogu* („Arheologia”), *Kaoguxue Jikan* („Caiete de arheologie chineză”) și *Chinese Archaeology*, primele trei în limba chineză, iar aceasta din urmă în engleză. Dintr-o broșură de prezentare foarte recentă a Institutului de Arheologie din capitala Chinei, nesemnată și nedată (*The Institute of Archaeology CASS*), aflăm că toate aceste reviste dispun de o coordonare comună, asumată de un anume Oficiu Editorial de Arheologie, condus în momentul de față de Shi Jingsong. *Kaogu Xuebao* are drept predecesoare publicația *Tianye Kaogu Baogao* („Rapoarte arheologice de teren”), inițiată în 1936 de Institutul de Istorie și Filologie, afiliat la Academia Sinica. *Kaogu* a debutat în anul 1955 cu un alt nume, transformat în cel actual în 1959. După anumite inconsecvențe ale cadenței de apariție, în prezent revista a dobândit o periodicitate lunară. Începând din 1981 se editează *Kaoguxue Jikan*, care reunește rapoarte privind săpăturile arheologice și analize cu caracter interdisciplinar. Conștientizându-se că marile dificultăți de însușire a limbii chineze reprezintă stavile cvasi-insurmontabile în calea proliferării rezultatelor investigațiilor arheologice dincolo de hotarele țării, în anul 2001 s-a decis publicarea anuală a unui periodic de profil în engleză – *Chinese Archaeology* –, menit să informeze lumea științifică din străinătate asupra principalelor descoperiri datorate specialiștilor chinezi.

Numărul pe care îl prezentăm – al zecelea –, tipărit în cadrul Editurii de Științe Sociale din China, îl are drept editor-șef pe Liu Qingzhu, iar editor-șef adjunct pe Bai Yunxiang, care este totodată director adjunct al Institutului de Arheologie din Beijing. Pe lângă alți specialiști cu responsabilități editoriale importante, sunt nominalizate 12 persoane invitate cu misiunea de a aviza traducerea în limba engleză: numai trei sunt din Beijing, restul de nouă avându-și locul de muncă la instituții prestigioase din Statele Unite ale Americii, Canada și Marea Britanie: Cambridge-Harvard, Londra, Los Angeles etc., ceea ce reflectă preocuparea de a se asigura transpuneri de reală acuratețe stilistică.

Niciunul din cele 25 de materiale inserate în volum nu este publicat pentru prima dată, toate fiind traduceri, mai mult sau mai puțin abreviate, după lucrări recente redactate în chineză în diferite periodice de profil. Majoritatea textelor originale – în număr de 17 – au apărut inițial în *Kaogu* („Arheologia”), alte șase fiind publicate în *Wenwu* („Relicve culturale”), iar două în *Kaogu Xuebao* („Acta Archaeologica Sinica”). În 12 cazuri numele autorului sau autorilor este nominalizat în chip firesc, la începutul articolelor precum și în sumarul revistei. În schimb, la celelalte 13 articole, în locul autorului se

indică titulatura instituției care și-a asumat efectuarea cercetărilor în obiectivele prezentate. Numele autorului sau autorilor textelor originale redactate în chineză sunt totuși specificate într-un *Postscript*, unde se mai consemnează persoanele care au realizat versiunea abreviată destinată traducerii, precum și numele traducătorului textului.

Cel de-al zecelea număr din *Chinese Archaeology* este structurat în șase rubrici: „Editorial”, „Noi descoperiri arheologice întreprinse în 2008”, „Reflector”, „Rapoarte”, „Cercetări” și „Științe arheologice”. Editorialul, asupra căruia vom reveni, a fost întocmit de Wang Wei (p. 1–5). Cel de-al doilea palier (p. 6–45) conține cinci materiale referitoare la așezarea neolitică (culturile Miaodigou și Banpo IV) de la Yangguanzhai din provincia Shaanxi, la necropola de la Mogou, din provincia Gansu, aparținând culturii Qijia, la mormintele cu gropi adânci, cu ofrande din vase de metal și sacrificii de animale, de la Yinxu, provincia Henan, la mormântul nr. 1 de la Shuangdun, provincia Anhui, precum și la mausoleul de la Zuling din Mongolia Interioară, din perioada dinastiei Liao. Remarcăm faptul că unele forme ceramice provenind din nivelul aferent culturii Miaodigou de la Yangguanzhai (fig. 1–2, p. 6; fig. 10–11, p. 10) prezintă apropiate analogii stilistice cu vasele bicrome din faza Cucuteni B. Similitudinile dintre ceramica neolitică din China și cea specifică complexului cultural Cucuteni-Tripolie au fost semnalate cu multe decenii în urmă, dar până în prezent nu s-au oferit explicații convingătoare în legătură cu eventualele raporturi de filiație între cele două arii de civilizație, ceea ce este întrucâtva de înțeles, în condițiile în care nu au fost reperate verigile intermediare dintre ele.

În rubrica „Reflector” (p. 46–90) a fost inserat un număr de cinci rapoarte privind cercetările întreprinse la locul de sacrificii din regiunea Munților Dapuzishan, provincia Gansu, în mormintele din aceeași regiune, aparținând culturii Qin, într-un mormânt de la Dapuzishan, în cimitirul cu ciste din piatră de la Liudingshan, provincia Jilin, precum și în capitalele regatului Bohai din nord-estul Chinei, atestat în perioada delimitată de anii 698 și 926. Cu totul impresionante în cadrul acestui al treilea grupaj din punct de vedere al realizării tehnice și al originalității arhitecturale sunt instrumentele de percuție și clopotele de la Dapuzishan, cărora li s-a determinat funcționalitatea și li s-a precizat încadrarea cronologică.

A patra rubrică, cea de „Rapoarte” (p. 91–135), cuprinde tot cinci materiale, acestea fiind dedicate săpăturilor din așezarea neolitică de la Xiaozhushan, provincia Liaoning, din așezarea Xinzhai din orașul Xinmi, provincia Henan, din mormântul de la Xiaotun, provincia Henan, din mormântul 28 din cadrul necropolei de la Liangdai,

provincia Shaanxi, și din cimitirul de la Yangshe, provincia Shanxi.

Rubrica „Cercetări” reunește opt studii cu caracter sintetic (p. 136–195). Li Boqian are în vedere folosirea în cadrul inventarului funerar a pieselor realizate din jad în necropolele atribuite culturilor Hongshan, Liangzhu și Yangshao, corespunzătoare neoliticului târziu, încadrat din punct de vedere cronologic în intervalul 5500–4500 î. Hr. (p. 136–142). Analizele antropologice efectuate pe subiecți preistorici recuperați pe cursul mijlociu și inferior al Fluviului Galben (Huang He) constituie fundamentul studiului lui Wang Jianhua. Un element particular sesizat în arealul respectiv constă în structura necropolelor, în cadrul cărora numărul mormintelor de femei reprezintă uneori doar jumătate în raport cu acela de bărbați, ceea ce a condus la supoziția adoptării poliandriei de către colectivitățile locale (p. 143–152). Specializarea în domeniul meseriilor și reflexul ei pe plan social în cadrul culturii neolitice Xinglongwa (circa 6300–5000 î.Hr.) au stat în atenția lui Li Xinwei (p. 153–157). Colectivul compus din Qian Yaopeng, Zhu Yunyun, Mao Ruilin și Xie Yan și-a unit eforturile pentru a decifra conexiunile practicilor funerare înregistrate în necropola de la Mogou, aparținând culturii Qijia (p. 158–163). Du Jinpeng a dedicat o prospectare tipologică vestigiilor palatului de la Zhouyuan, încercând să găsească argumente adecvate pentru atribuirea etnică a proprietarilor săi (p. 164–171). De sculpturile masive redând diverse animale din perioada dinastiei Han de Vest și de raporturile lor cu Drumul mătăsii se ocupă Huo Wei (p. 172–176). Tong Tao discută „stilul exotic” surprins pe un vas de argint placat cu benzi de aur, provenind dintr-un mormânt de la Shang Sunjiazhai, provincia Qinghai. Caracteristicile tipologice ale recipientului permit încadrarea sa cronologică la sfârșitul secolului al II-lea sau în veacul următor, acesta fiind o replică după un vas specific spațiului pontic, realizată în stepele cuprinse între Marea Neagră și Platoul mongol. Ultimul său proprietar a fost probabil un reprezentat al tribului Lushui Hu din confederația tribală Hiung-nu (Xiongnu), din care, precum se știe, aveau să se desprindă hunii (p. 177–183). Rubrica se încheie cu studii vechilor relicvare budiste provenind din China și Coreea, multe dintre ele de real rafinament artistic, datorat lui Yang Hong (p. 184–195).

Ultimul grupaj din volum, aferent „Științei arheologice”, cuprinde numai un singur material, semnat de Zhao Zhijun și Zhang Juzhong, care au avut la dispoziție pentru o detaliată analiză un bogat lot de semințe carbonizate descoperite în anul 2001 în așezarea neolitică de la Jiahu, datată cu radiocarbon în intervalul 9000–7800 î. Hr. (p. 196–202).

Cu excepția editorialului și a studiului lui Li Boqian, toate celelalte articole conțin un bogat și divers material ilustrativ, constând din planuri, profile, tabele, desene, fotografii color ale obiectivelor dezvelite prin săpături și ale obiectelor celor mai relevante recuperate de arheologi, toate fiind de o calitate grafică cu totul și cu totul deosebită.

Pornindu-se probabil de la premisa, de altfel deloc incriminabilă, acreditată și în lucrările specialiștilor în

istoria artei, potrivit căreia imaginile cu vestigii arheologice sunt mai grăitoare decât descrierile lor cele mai amănunțite, la foarte multe din articole planșele color sunt foarte numeroase, ocupând un spațiu mai amplu decât textul propriu-zis. În general, nu se utilizează decât aleatoriu sistemele cronologice în vigoare în literatura științifică din Europa: mai exact spus se află în uz numai noțiunile de Paleolitic și Neolitic, în vreme ce pentru perioadele beneficiare de mărturii scrise vestigiile sunt încadrate în conformitate cu derularea dinastiilor locale.

Am lăsat la sfârșit prezentarea editorialului – *Sixty Years of Archaeology: New China* –, dat fiind semnificația sa deosebită pentru cuantificarea succintă și sistematică a stadiului evoluției arheologiei chineze în ultimele șase decenii, cu atât mai mult cu cât reprezintă un punct de vedere oficial, exprimat de directorul Institutului de Arheologie al Academiei Chineze de Științe Sociale din Beijing, profesorul Wang Wei, instituție care coordonează întreaga activitate arheologică pe plan național. În cadrul segmentului cronologic luat în considerație se indică o separare tranșantă în două stagii aproximativ egale ca extindere: „primii 30 de ani”, raportați perioadei 1949–1978, și „ultimii 30 de ani”, corespunzători perioadei 1979–2009. Nu se face nici o referire la vreun eventual aport al tradițiilor arheologiei din deceniile anterioare proclamării Republicii Populare Chineze, cu toate că multe din descoperirile făcute atunci – unele datorate echipelor de cercetători străini – sunt de o relevanță deosebită. Din punct de vedere ideologic, se recunoaște că marxismul a reprezentat un ghidaj permanent pentru știința arheologică din China, un „far călăuzitor”, spre a folosi sintagma acreditată mai demult pe plaiurile mioritice. Cu toate bunele intenții de a se aplica teoria marxistă a dezvoltării sociale la vechile comunități chineze, unii specialiști nu s-au putut sustrage alunecării spre dogmatism, întrucât corifeii ideologiei în discuție făcuseră prea puține referiri concrete la structurile societății est-asiatice. De aceea, s-au depus „eforturi ale arheologilor din Noua Chină de a combina teoriile marxiste cu practica cercetărilor arheologice chineze și cu realitatea dezvoltării istorice din Vechea Chină” (p. 1). Autorul stipulează că de-abia în perioada „Reformei și Deschiderii” s-a conturat debarasarea de dogmatism și, mai mult chiar, datele substanțiale colectate de arheologi ar fi avut menirea benefică de a „îmbogăți și dezvolta marxismul”. Între cei cărora li se recunoaște un aport comprehensibil în această direcție sunt nominalizați Xia Nai și Su Bingqi. Din păcate, caracterul lapidar al textului ne frustrează de eventualele exemplificări din care ar rezulta că interpretarea anumitor vestigii ale vremurilor revoluate ar fi în măsură să ofere un fundament preceptelor elaborate de Marx și Engels, cotate drept vetuste de detractorii lor de pe alte meridiane.

Dacă „în primii 30 de ani” s-a pus accent pe aspectele tehnice reclamate de stratigrafie și tipologie și pe definirea culturilor arheologice, odată cu era „Reformei și Deschiderii” s-au adâncit schimburile internaționale, colportându-se diverse concepte noi, care au avut o înrâurire mai mare sau mai mică asupra arheologiei

naționale. Autorul admite oportunitatea familiarizării cu teoriile și metodele străine, dar nu recomandă adoptarea lor nediscriminantă sau o imitare mecanică a experiențelor valide în alte părți (p. 1).

În ceea ce privește personalul de specialitate, se recunoaște că acesta era în trecut puțin numeros și că de abia după „Revoluția culturală” s-au luat măsuri pentru completarea și profesionalizarea sa (p. 2). Penuria de specialiști s-a datorat, după opinia noastră, precarității situației politice, decurgând din îndelungatul și istovitorul conflict cu Japonia (1939–1945) și din înverșunatul război fratricid care i-a urmat (1945–1949). Potrivit estimărilor oficiale, în prezent ar activa pe teritoriul Chinei circa 40 de instituții abilitate să se preocupe de investigațiile de teren. Pregătirea cadrelor certificate se efectuează nu numai la Universitatea din Beijing și la Universitatea de Nord-Vest, ci și în alte șapte-opt unități universitare, la care anual își pregătesc masteratul și doctoratul sute de studenți. Pentru amplificarea și coordonarea cercetărilor, în anul 1979 s-a întemeiat Societatea Chineză de Arheologie, reunind în jur de 2000 de membri. Pe măsura sporirii potențialului de cercetare s-a înmulțit considerabil și numărul șantierelor, mai cu seamă după demararea intempestivă a unor ample lucrări de construcție și de altă natură, ce puneau în pericol integritatea vestigiilor de pe traseul lor. Spre exemplu, în anul 2007 s-au inițiat săpături în circa 700 de obiective arheologice, diseminate în întreaga țară, dintre care aproximativ 90% reprezentau șantiere de salvare (p. 2).

În paralel cu munca de teren – în conformitate cu politica „Reforme și Deschiderii” – arheologilor chinezi li s-a creat oportunitatea de a vizita instituții de cercetare și colecții muzeale din străinătate, participând totodată la manifestări științifice internaționale, ceea ce a fost de natură să le mărească experiența profesională. În spiritul deschiderii perceptibile în numeroase alte domenii de activitate, în ultimii ani s-au realizat 60 de proiecte comune de săpături împreună cu echipe de specialiști străini, de la care au fost însușite metode moderne de cercetare și noi concepte de interpretare. Rezultatele cercetărilor sunt comunicate cu prioritate în periodicele *Kaogu*, *Kaogu Xuebao* și *Wenwu*, dar și la numeroase simpozioane academice de pe plan național sau internațional. De la constituirea Republicii Populare Chineze au fost publicate 300 de rapoarte generale asupra săpăturilor arheologice, dintre care – fapt nu lipsit de semnificație – mai mult de jumătate dintre ele numai în ultimul deceniu. La acestea se adaugă câteva sute de monografii. În afara lucrărilor de factură științifică, s-a acordat importanță popularizării rezultatelor cercetărilor, mai cu seamă prin intermediul televiziunii, pentru ca cetățenii să se asocieze forurilor competente la acțiunile de semnalară și de conservare a obiectivelor arheologice (p. 3).

Nu numai dezvelirea, recuperarea și valorificarea științifică a vestigiilor a stat în vizorul oficialităților academice și administrative, ci și protejarea vechilor

monumente. În acest sens, cadrul legislativ menit să eficientizeze această responsabilitate este asigurat de *Legea de protecție a relicvelor culturale din Republica Populară Chineză*, unde există stipulări exacte asupra măsurilor ce trebuie întreprinse pentru păstrarea complexelor antice și pentru supravegherea spațiilor rezervate acestora. Ulterior, guvernarea au impus acțiuni și mai ferme menite să aplice eficient legislația privind programele de protejare a patrimoniului cultural (p. 3).

În „ultimii 30 de ani” s-a conturat o perceptibilă extindere a diapazonului preocupărilor specialiștilor chinezi, care au încercat să contextualizeze aspectele de viață cotidiană ale colectivităților din trecut, să decodifice sensul anumitor artefacte, configurându-se ghidarea după principiul „a vedea omul prin intermediul obiectelor” (p. 4). Pe lângă metodele clasice, constând din prospectarea stratigrafică și tipologică, s-a manifestat receptivitate față de conceptele arheologiei sociale, de subzistență, cognitive, experimentale, ambientale, statistice, contextuale, precum și față de paleobotanică și paleozoologie. Cooperarea interdisciplinară, mai cu seamă cu unele ramuri ale științelor naturii și tehnice, a făcut posibilă o mai profundă înțelegere a nivelului agriculturii, creșterii animalelor, meșteșugurilor și tehnologiei, a migrațiilor populațiilor, a evoluției psihologiei umane, a modelelor de dietă, a folosirii resurselor materiale, a raporturilor dintre elementul antropoc și cadrul natural. De asemenea, s-a acordat mai multă atenție universului spiritual al vechilor comunități umane, constând, între altele, din cosmogonie, din concepte asupra lumii, a credințelor religioase, a normelor estetice etc. (p. 4). Pe de altă parte, cercetările din ultimii ani s-au dovedit mult mai persuasive în studiul relațiilor interculturale și interetnice, astfel că s-a configurat o extinsă reverberație a civilizației chineze asupra populațiilor învecinate. Pentru schimburile culturale un rol important l-au jucat, de-a lungul timpului, drumurile continentale și maritime ale mătăsii și jadului (p. 4–5).

În încheierea excursului lapidar al profesorului Wang Wei, asupra domeniului care l-a consacrat din punct de vedere profesional, se concluzionează că „arheologia chineză a intrat într-o Epocă de aur cu o dezvoltare fără precedent” și că bogăția vestigiilor prospectate cu rigoare îi asigură un viitor „luminos” (p. 5). Acest final cu tentă apoteotică am fi tentați poate să-l etichetăm drept triumfalist dacă nu am fi parcurs paginile expunerilor dense din periodicul pe care îl prezentăm, ca și din celelalte nouă numere anterioare ale sale, precum și dacă nu am fi luat cunoștință de mai multe valoroase lucrări monografice ale specialiștilor din China elaborate în ultimii ani, când vigurosul potențial economic al țării, conjugat cu profesionalismul membrilor breslei arheologilor dispune de toate pârghiile pentru a impulsiona explorarea fructuoasă a tainelor trecutului.

VICTOR SPINEI

HARALD HAARMANN, *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*, Verlag C. H. Beck, München, 2011, 286 p., 100 fig.

A scholarly book of high rank – that is the general impression one remains with after reading Haarmann 2011. The title and subtitle of the book can be translated as *The Enigma of the Danube Civilization – The Discovery of the Oldest High-Culture of Europe*. Terminologically, the interesting thing is that, already in his title+subtitle, the author refers to two basic notions that have been dear to the French (*civilisation*) and to the Germans (*Kultur*), respectively. In the case of the unifying hyphen I used in *high-culture*, I took into account that the German compound *Hochkultur* stands for a basic notion, the meaning and use of which Haarmann explains and justifies at various points of his volume.

Although in his brief introduction Haarmann starts by referring to „the puzzle of a 7000-year-old civilization” (p. 9), throughout the book he manages to make quite many pieces of that puzzle fall in place, one by one, until they come to appear to us as parts of a coherent whole. The author’s basic intention, already visible in the statements he makes in the opening pages, is to show that the Neolithic-Chalcolithic prehistory of the part of the world which an outstanding predecessor, Marija Gimbutas, regarded as “Old Europe” was far from being backward. Haarmann turns to good account not only the basic views of Gimbutas (d. 1994), but also much more recent discoveries and propositions which renowned specialists have published, in various countries.

In Haarmann 2011, the author’s own statements and conclusions as well as the ones he selected from works of other authors – of various fields – reveal some Old European aspects that may appear as surprising “records” (*Rekorde*). In that respect, it was not in Anatolia, Mesopotamia or Egypt but in Old Europe where things such as the following ones were discovered (see pages 11–12):

- the oldest “megasettlements” in the world;
- the oldest continuously inhabited localities of Europe (Larissa and Varna);
- large one-family houses;
- rows of double-storeyed houses;
- the earliest traces of the potter’s wheel and kiln, of metal work (the gold objects of Varna dating from ca. 4500 BC) and of wine and olive-oil production;
- last but not least, Old Europeans made use not only of signs that represented a numerical system, but also of signs that can be considered as representing the *earliest script* in the world.

The first chapter of the book is dedicated to the “transition to the Neolithic in Europe”, which Haarmann dates to ca. 7500–5500 BC. The first issue tackled by the author is whether passage from hunting-and-gathering to the “agrarian package” (that is, basically, domestication and cultivation) can actually be regarded as a “revolution,” taking into account that the process must have taken about 2500 years (p. 13). For

another issue, Haarmann is in favor of the idea that sedentary life could be possible even before the transition to agriculture (as indicated by finds such as the ones from Can Hasan, in western Anatolia, and from Lepenski Vir, on the Serbian bank of the Danube, in the area of the Iron Gates).

The author joins the specialists who consider that – “undeniably” (p. 14) – there was a close Anatolian-European relationship in regard to the earliest forms of plant-cultivation and stockbreeding. He is also in favor of Ryan and Pitman’s theory (1998), according to which the Bosphorus strait that now separates Anatolia from the Balkans appeared, by a geological cataclysm, as late as the 7th millennium BC. Haarmann assumes that ca. 7500–6700 BC there had been contact and circulation over the still intact isthmus between Europe and Asia Minor (p. 15). Some of the questions he raises in regard to “phase I” (of agrarian life) refer to acceptable and not so acceptable mainstream views: (1) wherefrom and how agriculture came to Europe; (2) whether the agrarian technology was brought by immigrants, or just by “transfer of ideas”; (3) by what means people, implements and animals could be transported across the Aegean Sea.

That sea navigation did exist even before 7000 BC is proved, for instance, by the fact that around that time primitive agriculture was introduced onto Crete; and the kind of wheat that began to be cultivated there, namely *Triticum aestivum*, obviously originated in Anatolia (p. 17). As for domestic animals, Haarmann joins the opinions according to which immigrants brought to Crete only the “idea” of domestication, and they applied it to local wild species (including aurochs and sheep – p. 18). Haarmann is definitely against visions of “mass migrations” of early farmers across the Aegean Sea, not to speak of transportation of domestic animals, by boat or raft (p. 9). If the earliest bone fragments from cattle and sheep discovered in Greece (see map on p. 23) indicate Anatolian origins, then – according to the same author – those animals must have descended from the ones originally brought from Anatolia before the Flood, that is, before the catastrophe that destroyed the above-mentioned isthmus. All of a sudden, circulation by land between Anatolia and Southeast Europe (or, rather, both ways) was no longer possible and, ca. 6700 BC, there began a phase during which the original myth of the Flood took shape and spread to other areas (see “phase 2” on pages 25–31).

The quite important “phase 3” (of the sixth millennium BC) is presented by Haarmann as “the formative period of Old Europe,” a period marked by the effects of the Flood as well as by the “mini-Ice Age” of ca. 6200–5800 BC, and then by the rapid warming up that started about 5800 BC (p. 32). It was especially during the final part of that phase that the early farmers of Greece (and especially of

Thessaly) began their expansion towards the Danube, along the natural corridors represented by the valleys of the Vardar and the Morava (see map on p. 35). Haarmann is in favor of the idea that the contacts between the expanding Neolithic farmers and the local “Mesolithics” were “dominantly peaceful” (p. 34), which would account for the fact that the spreading of the agrarian know-how could be done by colonization proper as well as by “transfer of ideas.”

Haarmann appears to agree with recent specialists (mainly Budja) in regard to the dominance of a Mediterranean gene pool that such specialists consider as contribution of the native (pre-Neolithic) demic basis, rather than of the Neolithic immigrants from the south. In that respect, however, one cannot overlook the more complex arguments – anthropological rather than genetic – to be found in Gimbutas 1991 (*The Civilization of the Goddess*, pages 25–26), where the following aspects are pointed out: “food production technology was carried northward to the Danube basin by migrating populations from Macedonia”; the physical type of the Early-Neolithic population of most Starčevo-Criș sites in regions such as central Serbia and southeastern Hungary “has been shown to be the gracile Mediterranean,” although there also are signs of “a mixture of dolichocranial Mediterranean with local Cro-Magnon” – the latter aspect indicating “intermixing of the immigrants with the local Mesolithic populations.” As for possible domestication of local species of animals, it is also Gimbutas (loc.cit.) who observes that “sheep and goats continued to be the predominant domesticated animals,” and that, in regard to cattle, “proof of experimental cattle breeding” comes from sites “where a transitional form, between the local wild *Bos primigenius* and the imported domesticated *Bos taurus*, has been identified.”

For all divergent views that have been expressed on its factors, “phase 3” obviously led to the formation and the flourishing of a series of “regional cultures” in the Carpathian-Danubian area along the Middle and Lower Danube. In a special subchapter, Haarmann presents the five most important *Kulturprovinzen*: (1) Vinča, (2) Karanovo, (3) Cucuteni, (4) Trypillya (Tripolje), (5) Tisza and Lengyel.

Chapter 2 focuses on the “traces of Old Europeans”, beginning with genetic data. In his interpretation of what Cavalli-Sforza 1996 presented of “the Mediterranean genotype” (see map on p. 54), Haarmann rightly objects to the opinion of Cavalli-Sforza and his team, according to which the quite concentrated manifestation of the genotype under discussion on both shores of the Aegean Sea and in Southern Italy reflects the spreading of ancient Greeks. As Haarmann observes (p. 55), there is manifest density of Mediterranean traits also in areas where a Greek genetic impact was hardly possible (Croatia, Serbia, Albania, Bosnia, Bulgaria, Romania, Moldova and Ukraine); therefore, according to the same author, we should consider that a population representing the Mediterranean genotype was already present in Southeast Europe even in Mesolithic times, that is,

before the spreading of early farmers. One remark at this point would be that, indeed, traces of a certain Palaeo-Mediterranean type are manifest in the Old European area under discussion (including the turntable region of the Danubian Iron Gates). Such traces in southwestern Romania are considered (by Romanian archaeologists) to represent the pre-Neolithic population of a Remedello-Azilian type. However, it would be hard to decide whether the (rather sparse) autochthonous Mesolithic population could impose their own genetic pool by outnumbering the gracile Mediterraneans that migrated from the south (and they did it not only because of favorable climatic changes, but also because agriculture usually implies population boom).

Extremely interesting (not only in chapter 2, but also in the whole book) are Haarmann linguistic arguments that sustain the idea of a quite significant pre-Indo-European lexical stock, part of which may come even from the pre-Neolithic population of Southeast Europe. In regard to Greek, Haarmann gives whole lists of substratal (most probably pre-Indo-European) words, some of which have actually become international in recent times. The Greek words under discussion (pages 63–75) represent fields such as “plants and animals,” “natural phenomena and landscape,” and, more significantly, “the agrarian package” (*aroma* ‘aromatic plant’, *daphne* ‘laurel’, *elaia* ‘olive’, *kaktos* ‘cactus’, *kastanon* ‘chestnut’, *kerasos* ‘cherry-tree’, *kuparissos* ‘cypress’, *melon* ‘apple’, *oinos* ‘wine’, *petro-selinon* ‘parsley’, *thunnos* ‘tuna’, etc.). To these Haarmann adds “structural elements,” such as the much discussed suffixes *-nth-*, *-nd-*, *-ss-*, *-mn-*, etc., which occur not only in common words, but also in proper names (see the two parallel columns – “European side” and “Asian side” – on p. 76).

In chapter 3 Haarmann discusses economic and environmental-social aspects, beginning with circulation of goods (obsidian, spondylus shells, salt, copper, gold, etc.) and continuing with ritual exchange of gifts, navigation (as reflected in Old European representations of boats), settlements and architecture, shrines and graves. The author points out that certain patterns of Old European social behavior may have been perpetuated through millennia up until medieval times (for instance, in the case of “the tradition of Sunday church-going in connection with a weekly market” – p. 88). Also, he gives numerous examples of probable Old European terms which had the chance to be perpetuated via Greek (for instance, *spondulos*, as name of the kind shell that most probably had ritual functions too; or *megaron*, which designated a pre-Greek type of rectangular house; or *temenos*, which the Greeks used in reference to sacred precincts).

Haarmann turns to good account achievements and conclusions of outstanding archaeologists of various countries (Gimbutas, S  feri  d  s, Anthony, Cavruc/Chiricescu, Ivanova, Chapman, Nikolov, Videjko, Lazarovici/Lazarovici, etc.), the works of those specialists being also the sources of the rich illustrative material of chapter 3 (maps, plans, photos,

reconstructions, etc.). Significant Old European aspects are discussed at various points of the same chapter: for instance, the “megasettlements” (p. 94) discovered at Petreni (Romania), at Tallyanky (Ukraine) and on several other sites; or the “totally mysterious” lack of graves (p. 110) in well-populated areas such as those of the Cucuteni culture (Romania) and the Trypillya culture (Ukraine).

Craftsmanship and art are dealt with in chapter 4. Haarmann starts by discussing proofs of higher and higher specialization as well as of gender-oriented division of work. There follow special paragraphs on weaving, clothing, pottery, metalwork (in copper and gold), all these being also fields in which substratal terms survived in Greek: *karpasos* ‘fine flax’, *chlaina* ‘coat’ (what about Romanian *haină* ‘coat’?), *keramos* ‘clay (for pottery)’, *kaminos* ‘kiln’, *kelebe* ‘pitcher’, *metallon* ‘metal’, *chalkos* ‘copper’, etc. With well chosen illustrations (including the one-page photos of the famous statuettes from Hamangia, “Sitting Woman” and “The Thinker” – pages 140 and 141, respectively), Haarmann presents the most significant “cultural symbols” and ornamental motifs (triangle, meander, zigzag, spiral, etc.) of Old European sites. In one special case (the seals known as *pintaderas*), he observes transfer from Anatolia to Thessaly, by “early immigrants” (p. 129).

As for continuity, Haarmann takes into consideration not only mere perpetuation of ornamental motifs into early historical times, but also the more general “sense of abstraction” that remained manifest in the signs of the earliest script, in the artistic motifs of the “geometric” style of archaic Greece, as well in Greek geometry proper (p. 146). The final conclusion of the chapter is that the impulses of the Neolithic Danube civilization meant much for further developments in Southeast Europe as well as in the Aegean area up until classical Greek antiquity.

Chapter 5 presents “the model of an egalitarian society,” the author’s arguments sustaining the idea that the Danube civilization (like the later one of the Indus) demonstrates the possibility of civilization in the absence of any “state authority” (p. 147). In one special subchapter, Haarmann criticizes the ones who have misinterpreted Gimbutas’s ideas about the Old European “matrifocal” spirit as “matriarchy.” In fact Gimbutas expressly opposed such an idea (see quotations on p. 151); she viewed the basic units of the Old European social structure as “matriclans” with collectivist principles, and with “matrons” as central figures of such units. The members of matriclans most probably lived in “condominiums” such as the one reconstructed at Parța (p. 153).

The basic aspects of the pre-state model of society – defined as an “oecumene model of civilization” – are discussed in a special subchapter, outstanding about those aspects being “sib-oriented associations” and “permanent social contact and exchange of goods” (mainly by river navigation). Comparisons are propounded not only with the already mentioned Indus Valley, but also with other

archaeologically well-known cultures such as Ubaid and Halaf (p. 155). In regard to the appearance of social hierarchy, Haarmann considers that it was first during the fourth millennium BC that men’s control over production and exchange of goods began to be visible, under obvious influence of proto-Indo-European intruders. The earliest significant manifestations of the nomads from the North Pontic area in Southeast Europe are the ones on the Black-Sea coast of Bulgaria (Durankulak, Varna). Gradually, the new model of a stratified social structure (which eventually led to the replacement of the Old European oecumene by socially stratified polities) spread to other territories of Europe.

A longer chapter (6) is dedicated to religion and mythology, with a special focus on what the Greeks (as well as modern specialists) regarded as vestiges from the autochthonous pre-Greek population (*Pelasgoi*). Remarkable among those vestigial elements is what the Greeks remembered about the “sacred wedding” (*hieros gamos*) of the primeval goddess Eurynome and Boreas (the North Wind, in the shape of a snake – p. 160); the result of that union was the cosmic egg out of which “all things” came out. It appears that Eurynome and other pre-Indo-European goddesses were removed from their dominant positions by Indo-European gods of the Zeus type (p. 160). However, Haarmann (like Gimbutas, Marazov, Poruciuc, Ustinova and others) points out remarkable survivals of Great-Goddess figures in traditions of historical peoples (Greeks, Scythians, Thracians) as well as in folklore recorded in recent times. Special paragraphs in chapter 6 refer to signs of perpetuation even of pre-Neolithic religious beliefs, as reflected, for instance, in the incredible spreading of Venus-statuettes, certainly related to a fertility cult (p. 161). Similar Palaeolithic-Neolithic continuity is manifest in the divine figure that can be presented as “Mistress of Wild Animals” (surviving as *Kybele* in antiquity – p. 166).

Haarmann makes some necessary corrections of certain (“Indo-Europeanizing”) interpretations, such as the one regarding bull symbolism: the latter should not suggest the existence of a “bull-god” proper, but rather of a supernatural bull that functioned as an “attribute” of a goddess (as still visible in the case of Mesopotamian *Inanna* – p. 167). As in other chapters, prehistoric roots are indicated by the author not only in material items, but also in substratal (basically pre-Greek) words, such as *bretas* ‘wood-carved representation of a divinity’, *dithurambos* ‘an epithet of Dionysos’, *thiasos* ‘ritual procession’, *thriambos* ‘religious ceremony with singing and dancing’, etc. A whole subchapter presents “cults and rituals,” by taking into consideration, in turn, fertility rites, the water-and-rain cult, processions, probable mythology (that could be deduced from archaeological finds), ritual use of masks, etc. Haarmann closes the chapter by keen comments on certain clues about the use of music and dance in rituals of most probable Old European origin. Outstanding among his examples are representations of ritual round dances for which

Romanian archaeologists generally used the name of a traditional Romanian dance, *hora* (for instance, Haarmann's fig. 65 – after Gimbutas 1989: 312 – renders the pre-Cucutenian piece of pottery known as “Hora de la Frumușica”).

A shorter chapter (7) deals with Old European “visual symbol-systems” that reflect preoccupation with counting, measuring and registering. One of the author's ideas is that the Greeks became famous as “clever mathematicians” and as master-builders not only due to Oriental influences, but also to Old European heritage. Such a conclusion can be drawn from quite numerous combinations of points and strokes that occur (besides signs the may be designated as script proper) on Old European pots and statuettes. In following suggestions from authors such as Winn, Videjko, Ursulescu/Tencariu and others, Haarmann assumes that Old Europeans did not merely use numerical signs, but they also had their own notions of “magic numbers” (p. 183). Moreover, many finds (such as the ones from Karanovo and Parța) indicate that the early farmers of Old Europe already had their own “calendar notations” (p. 184). Finally, Haarmann observes more pragmatic aspects, such as the possible manifestations of measures and weights, or of potter's and owner's marks (p. 188). As for possible perpetuation of Old European vocabulary in the fields covered by chapter 7, Haarmann gives yet another series of substratal words preserved in Greek, such as *lukabas* ‘yearly cycle’, *chronos* ‘year, lifetime’, *truge* ‘harvest-time’, *kupros* ‘measure of grain’, *kophinos* ‘liquid measure’ (what about Romanian *cofă* ‘wooden pail, bowl, liquid measure’?).

Certainly worthy of all attention is chapter 8, in which Haarmann proves (again) that he is among the quite few specialists (notably Winn and Gimbutas) that appear to be in possession of solid arguments in favor of the idea that the earliest kind of script appeared not in Egypt and/or Mesopotamia, but (two millennia earlier) in Old Europe. One of Haarmann's basic statements is the following: “The Danube script belongs to the category of primary scripts (*Primärschriften*), that is, to the original, non-derived script systems” (p. 194). Another important aspect pointed out by the same author is that in Southeast-Central European regions there was significant transfer of Palaeolithic-Mesolithic symbols and motifs into early Neolithic culture, as visible over the whole territory covered by the “Vinča horizon” (p. 195), which had its own prolongations into Transylvania (Turdaș, Tărtăria) and further to the north-east (Cucuteni, Trypillia). The final result was a series of regional variants of the script system that more and more specialists now designate either as “Old European” (OE) or as “Danube Script” (DS).

Haarmann insists on the fact that only a limited number of DS signs may be regarded as pictograms (stylized representations of animals, plants, implements, etc.), whereas the majority is represented by signs with a “high degree of abstractness” (p. 204), of the kind we may view as V, X, or M (with or

without “diacritical” additions, which certainly had their own significance). By taking into consideration the frequent occurrence of one-sign inscriptions (a use similar to the one visible in the case of the Indus script), the author concludes that DS signs were basically logograms (that is 1 sign = 1 word), and certainly not phonograms (that is, alphabetic signs).

Another assumption that Haarmann makes (in this volume, as in previous ones) is that the basic motivation that sustained the appearance and use of the Danube script was religious. Such a motivation is visible in the application of DS signs on miniature altars and cult vessels, as well as on spindle-whorls. A special sub-subchapter is dedicated to the “celebrated tablets of Tărtăria” (pages 218–221), whose discovery, interpretations and preservation have their own (rather complicated) story. Haarmann suggests that, at present, we may safely assume that the very context in which the Tărtăria tablets were found indicates religious (possibly shamanistic) use.

The last chapter (9) is about “the decay and the legacy” of the Danube civilization, that is, about what happened in Old Europe and around it after ca. 4500 B.C. As already visible in some of the comments above, Haarmann is among the ones that reject the idea of internal development (or, rather, involution) as main cause of the radical changes that led to the end of Old Europe proper. He considers that, for all voices that rejected Gimbutas's “Kurgan model” during the 80s and the 90s, more and more facts and finds (published by more recent specialists, such as Mallory/Adams, Slavchev, Todorova, Dergačëv, etc.) point to the major role played by North-Pontic pastoralists in all those changes. Traces of the initially peaceful penetration of those pastoralists have been found on several sites along the western Black-Sea coast (from Usatovo to Cernavodă and Durankulak), but certainly the most spectacular of those traces are the ones of Varna. The finds of Varna are impressive not simply by the large quantity of gold (practically “the oldest gold hoard in the world” – p. 226), but especially by the new symbolic objects unearthed on that site, notably the scepter and the diadem found in grave 36. Such objects are emblems of “chiefdom” and they mark a new kind of society, dominated by (partially naturalized) foreign elite.

Haarmann does not neglect the possibility of intensified east-west migration due to the climatic changes specific to the “Atlantic period” (4100–3800 BC). The penetration of more and more pastoralists into Old Europe eventually produced restriction of agriculture in favor of stockbreeding (p. 233). Also, unlike the earlier period of (supposedly) peaceful relations, after 4000 BC there was destruction of Old European settlements as well as more and more signs of “cultural drift” in the Balkans and in the Aegean world. For the latter phenomenon (first pointed out by Gimbutas), Haarmann does not imagine mass migration from Old Europe to the south, but rather migration of “smaller but influential groups,” which carried with them their superior knowledge in fields such as craftsmanship (weaving, pottery, metallurgy),

architecture, communication, script, ritual-religious practices and symbols. Haarmann dedicates special paragraphs to mythical figures of Old European extraction, such as “the Great Goddess and her daughter” (p. 238) and to persistent symbols, such as the one of the “double-ax” (which appears to have been, originally, a stylized representation of a butterfly, as “symbol of regeneration” – p. 242). The final part of the chapter shows, again, Haarmann as an expert in all aspects and implications of the Old European script and of the subsequent pre-alphabetic systems that grew out of it all over the Mediterranean world, from Crete and Cyprus to the Iberian Peninsula and to North Africa (p. 255).

In the epilogue of the volume Haarmann first deals with the “notion of continuity” under circumstances of assimilation. He credibly compares the reconstructed model of Indo-Europeanization to well-known models of historical behavior, such as the ones visible in the case of the French and Spanish assimilatory pressure on the Basques, or the Russian pressure on Finno-Ugrian and Turkic minorities. In all such cases vestigial elements may survive long after the assimilation appears to have been completed. In regard to prestige vestiges, Haarmann observes that – especially after 1989 – there also were rather unpleasant manifestations of *Dilettantismus*, represented mainly by activists that tried hard to turn substratal elements into supreme features of imaginary identities. Haarmann’s list of examples includes: Serbian nationalists’ attempts at deriving the Cyrillic alphabet directly from the Vinča script; certain Bulgarian (and, I should add, Romanian) “theories” regarding the expansion of the Thracian “ancestors” to areas as remote as Egypt; the “idea” of certain Macedonian activists’ about their own descent from Alexander the Great (p. 258).

Such distortions, however, should not prevent serious specialists from detecting and discussing elements that can prove to be of Old European extraction, although some of those elements resurfaced as late as modern times (for instance, in recently recorded folklore). Haarmann gives a whole list of items that deserve scientific attention, such as: substratal vocabulary of probable Old European origin; orally perpetuated stories and songs (such as the ones that refer to a primeval sea flood); ritual dances such as the *hora* of the Romanians and the *kolo* of the Slavs; the wattle-and-daub technique of house building; traditional costumes and hairstyles; ritual cakes; Virgin Mary’s cult; secondary burial; etc. The last paragraphs of the book show that Haarmann does not confine himself to peasant culture; he considers that what some specialists presented as affinity between “tribal” art and modernism should not refer only to influences from Africa or Polynesia, but also to the “aesthetics of natural forms” that represented the very spirit of the Danube civilization (p. 261). Along that line of thought, Haarmann considers that the spirit under discussion is manifest in the works of famous modern artists such as Brancusi, Moore and Giacometti.

Haarmann’s eminently interdisciplinary book is both inciting and inspiring; and, in writing it, the German-Finnish scholar showed both courage and competence. The present reviewer considers that whoever may, in the near future, set out to explore domains such as the history of script, European substrata, or the Indo-Europeanization of Europe, should not fail to take Haarmann into serious consideration.

ADRIAN PORUCIUC

SERGIU CONSTANTIN ENEA, *Elemente de arheologie funerară în spațiul carpato-danubian. Neolitic și eneolitic*, prefață de Dumitru D. Boghian, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 200 p. cu 50 tabele, 24 hărți, 24 grafice, un plan.

Arheologia funerară nu este un subiect nou în literatura românească, unde au apărut numeroase articole și monografii dedicate acestei teme. Printre acestea se numără și lucrarea *Elemente de arheologie funerară în spațiul carpato-danubian. Neolitic și eneolitic* publicată de Sergiu Constantin Enea, profesor de istorie în Târgu Frumos și doctor în istorie din 2009, care vine să completeze seria studiilor care tratează descoperirile funerare din spațiul carpato-danubian.

Lucrarea este precedată de o *Prefață* (p. 9–10) realizată de Dumitru D. Boghian, profesor în cadrul Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, care are un caracter general, oferind informații de natură arheologică și etnografică menite să introducă pe cititor în tematica volumului.

Încă din *Introducere* (p. 11–12) autorul menționează că acest volum a apărut ca urmare a îmbunătățirii bazei de date și a metodei de analiză utilizate în capitolul referitor la necropolele neolitice și eneolitice

din lucrarea de doctorat, intitulată *Simboluri ale ierarhiilor sociale la civilizațiile eneolitice din spațiul românesc*. De asemenea sunt prezentate motivația temei și metoda de realizare a bazei de date și sunt aduse mulțumiri profesorilor și colegilor care l-au ajutat pe autor la realizarea lucrării.

În subcapitolul *Scurt istoric al cercetării necropolelor din actualul spațiu românesc* (p. 13–16) al capitolului al II-lea *Repere teoretice și metodologice*, autorul subliniază caracterul întâmplător al descoperirilor funerare, cât și numărul redus al informațiilor publicate pentru descoperirile de monumente funerare, realizate încă de la începutul secolului trecut.

Subcapitolul *Despre arheologia funerară din arheologia românească* (p. 16–17) readeuce în discuție problema nivelului scăzut la care au fost realizate o mare parte dintre cercetările referitoare la descoperirile funerare. Înregistrarea selectivă sau incompletă a datelor poate duce la concluzii eronate și, având în vedere că

arheologia este o disciplină distructivă, aceste informații nu mai pot fi reanalizate în contextul inițial.

În subcapitolul *Despre arheologia funerară în arheologia străină* (p. 17–22) sunt sintetizate direcțiile de cercetare din centre străine, modalitățile de abordare ale subiectului și utilizarea modelelor etnografice în vederea analizei contextului funerar. Autorul realizează o amplă sinteză a teoriilor și metodelor de analiză utilizate de cercetători din afara granițelor pentru descoperirile funerare, pentru a informa cititorul în legătură cu metodele folosite de specialiști din străinătate, prezentând apoi modelul de analiză utilizat pentru complexe funerare în lucrarea de față.

În subcapitolul *Probleme metodologice* (p. 28–29), autorul prezintă încă de la început etapele pe care le-a parcurs în vederea realizării demersului științific: realizarea unei baze de date care să cuprindă informații despre fiecare monument funerar, folosită apoi la elaborarea tabelelor și graficelor care sintetizează informația și scot în evidență particularitățile fiecărei descoperiri.

Pentru a nu îngreuna lectura, după cum menționează autorul, tabelele aferente necropolelor mari sunt așezate la finalul lucrării, în timp ce tabelele pentru descoperirile funerare care nu conțin un număr mare de indivizi sunt introduse în text. Ilustrațiile descoperirilor nu sunt incluse în lucrare, acestea fiind prezente în literatura de specialitate care a stat la baza realizării studiului. Tot aici sunt prezentate metodele de analiză utilizate în demersul științific: aranjarea mormintelor în necropolă, determinarea unor grupuri de morminte în funcție de comportamentul funerar și evidențierea raportului efort-consum pentru realizarea înmormântării.

Al III-lea capitol, *Necropolele neolitice și eneolitice – dovezi arheologice* (p. 31–98), cuprinde o sinteză a datelor privind descoperirile funerare din spațiul de lucru, prezentate cronologic: neoliticul timpuriu, neoliticul dezvoltat-eneoliticul timpuriu și eneoliticul dezvoltat. Încă de la începutul capitolului este prezentată o hartă a spațiului de lucru pe care sunt cartate descoperirile care fac subiectul lucrării. Pentru fiecare perioadă este realizată o descriere succintă a comportamentului funerar, așa cum reiese din literatura de specialitate.

Pentru fiecare necropolă și grup de morminte sunt prezentate informații referitoare la istoricul cercetării, condițiile descoperirii, conținut, tabele și grafice care sintetizează informația și reprezentări cartografice.

Tabelele conțin informații referitoare la sexul defunctului, vârsta, poziția scheletului și orientarea acestuia și ar trebui să fie utilizate pentru realizarea unor analize combinatorii. Pentru câteva dintre necropole sunt realizate astfel de analize, în timp ce pentru celelalte sunt prezentate doar datele în tabel. Pentru tabele și grafice trimiterile în text lipsesc, cu excepția cazurilor în care este vorba de tabelele mari poziționate la sfârșitul lucrării.

Cu excepția necropolei de la Cernica, nici unul dintre monumentele funerare nu are un plan al dispunerii mormintelor. La o primă vedere acest fapt nu pare să aibă o importanță deosebită. Însuși autorul

menționează în subcapitolul *Probleme metodologice* (p. 29) că dorește să analizeze loturile mari de morminte ținând cont de aranjarea mormintelor în necropolă și evidențierea anumitor grupuri. Tema de cercetare propusă nu poate fi realizată fără analizele combinatorii și cartarea pe planului necropolei a constantelor și particularităților specifice, ceea ce autorul omite în bună parte.

Fiecare descoperire funerară este reprezentată pe câte o hartă alb-negru a spațiului de lucru, care include elementele caracteristice unei reprezentări cartografice, legenda și scara. Din nefericire în text nu apar trimiteri către ilustrația cartografică. Respectivele hărți prezintă posibile surse de materie primă pentru realizarea artefactelor care fac parte din inventarul funerar. Autorul marchează pe hartă un spațiu din apropierea necropolei de unde ar putea proveni materii prime locale relativ comune (argilă, piatră, os). Deasemenea sunt marcate prin săgeți posibile surse de materii prime care nu se găsesc în apropierea necropolei, însă sursele bibliografice (cu excepția „posibilelor” surselor de scoici *Spondylus*) folosite pentru identificarea zonelor cu materie primă nu sunt menționate. La cele mai multe hărți săgețile pornesc dinspre locul descoperirii spre localizările „posibilelor surse” și nu invers.

Capitolul al IV-lea, *Practici și comportamente funerare „neobișnuite”* (p. 99–103), propune spre analiză trei cazuri de înmormântări care au un caracter particular: descoperirile funerare de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*, mormintele de incinerare neolitice și descoperirile funerare aparținând grupului Cucuteni.

Pentru primul caz, autorul prezintă pe scurt conținutul descoperirii, sintetizat din literatura de specialitate, fără tabele, grafice sau hărți, însă nu ajunge la nici o concluzie cu privire la această manifestare. Pentru cazul al doilea sunt menționate câteva descoperiri și sunt prezentate câteva posibile explicații pentru prezența incinerăției în cadrul unei populații care utiliza în special inhumăția: sacrificiu ritual, incinerarea persoanelor cu o poziție socială specială, a celor care au fost pedepsiți de o forță supranaturală prin boli, înec sau a indivizilor proveniți din afara comunității. Pentru subcapitolul privind *Practicile funerare la comunitățile cucuteniene*, autorul menționează câteva descoperiri de oase umane și o împărțire în „mai multe” categorii (care sunt de fapt doar două), a acestor descoperiri. În continuare autorul dorește să semnaleze o direcție de abordare a acestor practici în cadrul complexului Cucuteni-Tripolie, propusă de un cercetător străin. În loc de concluzie pentru acest subcapitol, autorul propune câteva practici care ar fi putut fi folosite de comunitățile Cucuteni: incinerare, canibalism, abandonul cadavrului.

Capitolul de *Concluzii* (p. 104–116) începe prin menționarea caracterului descoperirilor funerare și se aduce din nou în discuție caracterul cercetărilor acestui tip de descoperiri. Autorul accentuează legătura dintre inventarul inhumatului și poziția sa în cadrul ierarhiei sociale. În continuare sunt prezentate caracteristicile ritului și al ritualului funerar pentru fiecare din

grupurile ceramice neolitice și eneolitice. Din analiza pe care o face autorul pe descoperirile funerare reiese că în spațiul de lucru era practicat ritul inhumăției și în puține cazuri cel de incinerăție, că decedații erau depuși în groapă lungiți sau chircoți, iar scheletele sunt orientate preponderent spre est.

Volumul este precedat de un rezumat în limba engleză (p. 117–121), lista de abrevieri (p. 122–123), bibliografie (p. 124–144), lista tabelelor, hărților și graficelor (p. 145–147), la care se adaugă capitolul de

Anexe (p. 150–197) care prezintă necropolele cu un număr mare de indivizi/descoperiri.

Volumul prezintă într-un mod colaționat informații referitoare la descoperirile funerare atribuite comunităților neo-eneolitice, dintr-un spațiu întins, carpato-danubian, ceea ce face aceasta un instrument de lucru util pentru cei interesați de acest subiect.

ALEXANDRU GAFINCU

DENIS ZHURAVLEV, *Krasnolakovaja keramika jugo-zapadnogo Kryma I-III v. n.e. (po materialam pozdneskijskih nekropolej Belbekskej dalinyj*, Simferopol, 2010, 318 p. + 88 planșe (grafice), XXX planșe (foto), o hartă și un plan.

D. Zhuravlev este arheolog rus, specialist în epoca elenistică și antichitatea romană, fiind angajatul Muzeului de Istorie de Stat din Moscova. Este șeful expediției arheologice din peninsula Taman, fiind responsabil științific al șantierului Tanais. Dintre lucrările sale menționăm: *Catalogues of the lamps from the collection of the Kerch Museum*, vol. I, Denis Zhuravlev, Natalia Bykovskaya, Alla Zheltikova, *Lamps of the 6th – first half of the 3rd cent. BC.*, Kiev, 2007, *Catalogues of the lamps from the collection of the Kerch Museum*, vol. II, Denis Zhuravlev, Natalia Bykovskaya, Alla Zheltikova, *Lamps of the second half of the 3rd century BC – 4th cent. AD. Hellenistic Imported lamps. Bosporan Hellenistic and Roman lamps*, Kiev, 2010.

Lucrarea monografică pe care o vom prezenta în rândurile de față, *Ceramica terra sigillata din sud-vestul Crimeei sec. I–III p. Chr. (după materialul descoperit în necropolele scitice târzii din Câmpia Belbek)* se fundamentează pe observațiile autorului privind ceramica de tip *terra sigillata* descoperită în necropolele scitice târzii III și IV, de la Belbek, din perioada secolelor I–III p. Chr. Cartea este împărțită în șase capitole, vizând cercetarea ceramicii fine (p. 8 și urm.), importurile de *terra sigillata* și o seamă de discuții asupra ceramicii locale. Într-o scurtă *Introducere* (p. 5–7) autorul fixează din punct de vedere istoric și geografic situl căruia îi dedică monografia. Sunt trecute în revistă cele mai semnificative informații cunoscute în stadiul actual al cercetării. În lucrare au fost inserate 597 de vase, provenite din 350 de morminte ale celor două necropole, III și IV, incluzând de asemenea alte 15 exemplare provenind din descoperiri întâmplătoare. Colecția este una dintre cele mai importante, nu numai din sud-vestul peninsulei Crimeea, dar și din întreg arealul nord-pontic. Raritatea și importanța colecției este relevată și de faptul că majoritatea recipientelor sunt întregi și provin din complexe închise. Ceramica fină din cele două necropole a fost cercetată pe grupe, în strânsă legătură cu centrele de producție ale acesteia. Monografia beneficiază și de un consistent rezumat în limba engleză (p. 117–124).

Primul capitol, intitulat *Scurtă istorie a studiului grupelor vestice a ceramicii fine* (p. 8–21) prezintă, după cum este menționat în titlu, stadiul cercetării ceramicii fine din grupa vestică a ceramicii *terra*

sigillata. Autorul efectuează o scurtă analiză a bibliografiei occidentale care tratează ceramica de tip *terra sigillata*, prezentând fiecare lucrare importantă sau autor și semnalând elementele noi precum și direcțiile de cercetare introduse. Astfel, autorul poate distinge mai multe etape în studierea ceramicii *terra sigillata*, după cum urmează: studiul ceramicii fine în Europa de Vest și SUA (p. 8–9), perioada anilor '20–'60 ai secolului XX (p. 9) și contribuția lui J. W. Hayes la studiul ceramicii fine, în ultima parte a secolului XX (p. 9–11) și, în final, ceramica fină în zona Mării Negre (p. 11–12), în care comentează descoperirile de ateliere ceramice de la Butovo, Hotnița și Pavlikeni, centre aflate în teritoriul cetății Nicopolis ad Istrum. Spre surprinderea noastră, D. Z. nu menționează nimic despre atelierele ceramice de la Durostorum, unde se producea veselă fină, lucru remarcat în literatura de specialitate românească¹. În ceea ce privește cercetarea ceramicii fine în Rusia și Ucraina (p. 12–16) aceasta este divizată în: prima etapă (până la 1952), etapa a doua (1952–1995), continuând cu ștampile și graffiti, ceramica fină și arheometria și terminologia. În această subdiviziune autorul purcede la o trecere în revistă a opiniilor acelor cercetători care au studiat problemele enunțate anterior.

Cea de-a doua diviziune a lucrării denumită *Importul de terra sigillata* (p. 22–39) însușește subcapitolele: *Sigillata italică*, *Sigillata orientală B*, *Sigillata orientală C*, *Ceramica knidiană cu decor în relief*, *Sigillata moesică sau dacică (?)*, *Opaite din terra sigillata*. În necropola de la Belbek *sigillatele* italice sunt foarte rare, D. Z. identificând o singură formă, *Conspectus 23*, de proveniență italică. În ceea ce privește descoperirile de ceramică *terra sigillata* orientală autorul ne redă caracteristicile generale ale acestui gen de ceramică procedând la împărțirea ei în două grupe, *ESB1*² și *ESB2*, prezentând totodată aria lor de difuziune.

D. Z. identifică, pentru grupa ceramică *ESB1*, două tipuri de cești, care corespund tipologic

¹ C. Mușteanu, (în colaborare cu D. Elefterescu), *Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV*. Muzeul Național de Istorie al României, București, 2003, în special capitolul al treilea, intitulat *Vase terra sigillata locale*, p. 33–42.

² Eastern *Sigillata* B.

formelor 29 și 32 conform tipologiei realizate de J. Hayes în 1985. În categoria *sigillatelor* orientale, ESB2, autorul a identificat următoarele forme: Hayes 58 și varianta miniaturală a acesteia, Hayes 60, Hayes 62B, Hayes 63, Hayes 65, Hayes 70 Hayes, 74, Hayes 71, cea mai răspândită fiind forma Hayes 70.

Pentru ceramica din centre necunoscute dar cu pastă asemănătoare cu cea a *sigillatelor* orientale B se precizează că este un gen pentru care nu se cunosc analogii. Recipientele încadrate în această categorie sunt: farfurii (pl. 9; Cat. 48), căni (pl. 9; Cat. 49) și ulcioare (pl. 7, 9; Cat. 50).

Sigillata orientală C (ceramică de tip Çandarli) este prezentă prin forma *Loeschke 26B* (pl. 4; Cat. 51), datată la mijlocul secolului II p.Chr.

Ceramica knidiană, cu decor în relief, este semnalată printr-un *Lagynos*, ornat cu scene erotice (pl. III; Cat. 52). Autorul reia discuția privind interpretarea scenelor respective și propune o datare a recipientului între 150–200 p. Chr.

În necropola de la Belbek *sigillatele* moesice sau dacice (?) (p. 35), cea mai reprezentativă formă din această grupă fiind cea a vaselor caracteristice pentru spațiul din vestul Mării Negre, începând cu epoca elenistică, prezente prin două forme: 1. cupe (p. 36) și 2. Kantharoi, neexcluzând pentru acestea o posibilă producere a lor în zona Pontului.

Un lucru care ne surprinde, din punct de vedere metodologic, este încadrarea opaițului de la p. 36 (pl. 34, Cat. Nr. 266), fără nici un fel de explicație, în categoria veselei de tip *terra sigillata*. Opaițul aparține tipului *Loeschke VIII*.

În urma observațiilor anterioare autorul conchide că ESB ocupă un rol de seamă printre vasele importate în a doua jumătate a secolului I – primul sfert a secolului II, totuși, el constată că formele vaselor sunt relativ puține în necropola de la Belbek. O mare răspândire au cunoscut-o farfuriile, bolurile și ceștile. În necropolele scitice târzii predomină formele ceramice: Hayes 58, 60, 62, 65 70 și 71 (p.37). Într-un număr mult mai scăzut sunt prezente ESC, *sigillata* moesică și dacică precum și ceramica din Knidos (p. 38–39).

Al treilea capitol denumit *Sigillata pontică* (p. 40–69) cuprinde două diviziuni: *sigillata* pontică A și *sigillata* pontică B. Acestea sunt reprezentate de un număr mare de astfel de descoperiri în cadrul necropolelor de la Belbek, însă, deși sunt prezente într-un procentaj ridicat, până astăzi nu se știe cu exactitate centrul sau centrele de producție a acestora.

În subcapitolul dedicat *sigillatei* pontice A, autorul oferă caracteristicile generale ale acestor categorii de vase divizându-le în: farfurii împărțite în nouă forme, din care cea mai numeroasă formă este numărul 1, ce corespunde formei Hayes I (pl. 11–22, Cat. 56–141); boluri, prezente cu 12 forme (pl. 22–25, Cat. 142–178); cești, de asemenea prezente prin nouă forme (pl. 26–28, Cat. 179–208), cele mai bine reprezentate fiind cuprinse în forma 30, care corespunde formei Hayes V; căni (p. 61), care sunt foarte populare printre descoperirile de vase *terra sigillata* pontică, fiind clasificate astfel: Forma 31 (pl.

28; Cat. 209–222), Forma 32 (pl. 29; Cat. 223–224, pl. 29; Cat. 225, pl. 29–30; Cat. Nr. 226–232, pl. 30; Cat. 233, pl. 30; Cat. Nr. 234–238), Forma 33 (pl. 31; Cat. 239 – 247); *kantharoi*, prezente printr-o singură formă: Forma 34 (pl. 32–33; Cat. 248–257). D. Z. încadrează într-o categorie, separată, vasele care au o formă mai rar întâlnită: Forma 35 (pl. 34; Cat. 258), Forma 36 (pl. 34; Cat. 259).

Piesele ceramice din a doua subdiviziune denumită *sigillata* pontică B au trăsături asemănătoare cu *sigillatele* de tip A cu mențiunea că acestora le lipsește *piciorul înalt* și sunt acoperite integral de slip. Au fost identificate cinci forme după cum urmează: Forma 1 (pl. 35; Cat. 260), Forma 2 (pl. 35; Cat. 261), Forma 3 (pl. 35; Cat. 262), Forma 4 (pl. 35; Cat. 263), Forma 5 (pl. 35; Cat. 264–265). Autorul constată apariția acestora în cel de al doilea sfert a secolului I sau la jumătatea acestuia (p. 67). D. Z. conchide că acest tip de vase era fabricat și întrebuințat în interiorul bazinului Pontic, deși descoperiri similare s-au făcut în Asia Mică, Grecia, Italia și Africa de Nord (p. 68).

Cel de-al patrulea capitol intitulat *Amfore, ulcioare și alte vase cu capac* (p. 70–95) este alcătuit din următoarele diviziuni: *Amfore de masă, oinochoe, ulcioare, gutti, căni și vase cu o formă rară*. În categoria amforelor de masă autorul a identificat șapte forme (pl. 38, Cat. 286–295). În opinia noastră această categorie de materiale nu trebuie inclusă în grupa ceramicii de tip *terra sigillata* datorită aspectului lor comun. În grupa ulcioarelor de tip *oinochoe* D. Z. a identificat două forme: Forma 1 (pl. 39; Cat. 296) și Forma 2 (pl. 39; Cat. 297). Cea mai reprezentativă grupă tipologică din punct de vedere al multitudinii formelor este cea a ulcioarelor, clasificate în 39 de forme (pl. 39–58, Cat. 298–483). O secțiune separată este dedicată vaselor de tip *gutti* descoperite doar în morminte de copii de la sfârșitul secolului I și începutul celui de al II-lea (p. 90). Au fost identificate patru forme: Forma 1 (pl. 59; Cat. 484), Forma 2 (pl. 59; Cat. 485), Forma 3 (pl. 59; Cat. 486), Forma 4 (pl. 59; Cat. 487). În categoria cănilor, autorul a inclus nouă forme: Forma 1 (pl. 60–65, Cat. 488–557), Forma 2 (pl. 65, Cat. 558), Forma 3 (pl. 65–66; Cat. 559–563), Forma 4 (pl. 66–67; Cat. 564–577), Forma 5 (pl. 67; Cat. 578), Forma 6 (pl. 67; Cat. 579), Forma 7 (pl. 67; Cat. 580–584), Forma 8 (pl. 68; Cat. 585–587), Forma 9 (pl. 68; Cat. 588). O ultimă categorie de recipiente inclusă de autor în acest capitol sunt vasele cu forme rar întâlnite în care au fost încadrate nouă forme distincte (pl. 68, Cat. 589–597).

A cincea secțiune a cărții, denumită: *Decor, ștampile și graffiti* (p. 96–108) conține subunitățile principalelor tipuri de decor, ștampile și graffiti. Tipurile de decor identificate sunt: a. imprimări în formă (nr. 52, 260), b. decor aplicat: *spirală dublă* identificată pe recipientele nr.1, 11, 12, 31, 33, c. motivul frunzei de acant (nr. 30) și d. mănere în relief (nr. 140, 141, 192). Într-un număr redus este prezentă și tehnica decorării vaselor cu barbotină (p. 97, ex. nr. 235) precum și decorul aplicat cu roțița pe fundul

vasului la interior (nr. 127, 5, 6, 11, 12, 185, 212 etc.). O formă rară de decor era aplicarea pe vas a vopselei albe (nr. 53).

O altă formă de decor întâlnită pe vasele descoperite în necropola de la Belbek o constituie ștampilele, de altfel cele mai numeroase (p. 97): *planta pedis*, ștampile în rame dreptunghiulare, ștampile cu figuri (rozete, palmete) și alte diferite forme. Printre motivele decorative identificate se numără și *graffiti* (p. 105), semne sarmatice (nr. 113) și două păsări (nr. 14).

Ultima diviziune a lucrării este intitulată *Ceramica fină din mormintele scitice târzii din câmpia Belbek* (p. 109–115). În această unitate este descrisă planimetria necropolei (pl. 2), mormintele în care a fost descoperită ceramica de tip ESB fiind marcate cu diferite culori (p. 109), pentru ca mai apoi, să se discute despre ceramica fină în cultura scitică târzie și despre obiceiurile depunerilor acestora în unele morminte (p. 110), precum și dinamica importurilor în necropolele de la Belbek.

La finalul volumului regăsim concluziile, care, sintetizând problematica prezenței ceramicii de tip

terra sigillata în nordul Mării Negre speră, ca și alți cercetători, în rezolvarea aspectelor neclare privind studierea ceramicii fine, într-un viitor cât mai apropiat.

În continuarea concluziilor cartea mai cuprinde un consistent și temeinic *Catalog* al descoperirilor (p. 125–179). Un câștig al lucrării este reprezentat și de calitatea ilustrației (desene și fotografii), existând astfel de reprezentări pentru fiecare piesă dintre cele 597 de exemplare. O listă cu bibliografia utilizată (p. 180–196) face dovada nivelului ridicat de informare științifică a autorului, într-un domeniu în care este deja consacrat. Pe lângă desenele pieselor ceramice, lucrarea mai conține și o hartă a zonei de sud-vest a Crimeii, ca și planul color, al necropolei de la Belbek.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că această lucrare va deveni în scurtă vreme un important instrument de lucru pentru cercetătorii care se ocupă de studierea problematicii ceramicii de tip *terra sigillata* în bazinul Pontic și zonele învecinate.

ȘTEFAN HONCU

EVA KOLNÍKOVÁ, *Němčice, Ein Macht-, Industrie- und Handelszentrum der Latènezeit in Mähren und Siedlungen am ihren Rande. Kommetierter Fundkatalog Münzen, ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, BRNO, V.V.I.*, Brno, 2012, 194 p.

După studiile publicate de-a lungul timpului (*Dako-getische Münzen und einige Probleme des keltischen Münzwesens in der Slowakei*, în SCN, 5, 1971; *The Finds of Celtic Coins in Slovakia and the Main Problems of the East Celtic Coinage*, în *Actes du 8ème Congrès International de Numismatique*, New York-Washington, 1973; *Münzfunde und die historischen Ereignisse im nördlichen Mitteldonaraum um die Zeitwende, in Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, Brno-Nitra, 1995; *Abstraktion in der keltischen Münzkunst (am Beispiel einiger Goldmünzen aus der Slowakei)*, în *Acta Musei Nationalis Pragae*, 61, 2002, 1–4; *Les monnaies Témoins de la prospérité et des contacts lointains de l'habitat celtique de Némčice-Vicemerice. Dossiers d'Archéologie*, Nr. 313, 2006) în care a demonstrat o excelentă cunoaștere a fenomenului numismatic dezvoltat pe teritoriul Cehiei și Slovaciei, Eva Kolníková ne supune atenției o nouă și interesantă lucrare.

Apărut în 2012 și având ca referenți pe prof. univ. Josef Bujna și Günther Dembski studiul, intitulat *Němčice, centru de putere, producție și comerț din Moravia și așezările învecinate în perioada Latène. Catalog comentat al descoperirilor monetare*, reprezintă rezultatul unei importante cercetări numismatice desfășurată în cadrul proiectului GA CRP 405/10/1209 finanțat de Consiliul de Editare al Academiei de Științe din Cehia.

În fapt este vorba despre înregistrarea, clasificarea și interpretarea descoperirilor monetare consemnate de-a lungul timpului în așezarea celtică de la Němčice

(Cehia). Din așezarea menționată, și împrejurimile sale, provine un material numismatic impresionant (după Miloš Čizmář ar fi vorba de cca 10.000 de piese) și variat (piese locale, străine, nedeterminate, resturi de monede, forme de turnare, fragmente din metal prețios etc). Din acest motiv, zona a constituit mereu ținta preferată a căutătorilor de monede și de aceea este greu de stabilit, în momentul de față, cantitatea exactă a materialului numismatic de aici. În catalogul descoperirilor monetare de la Němčice, întocmit de Eva Kolníková, sunt înregistrate 1176 de piese și alte 15 obiecte, marea lor majoritate fiind depozitate la Institutul de Arheologie din Brno; în același catalog au fost incluse și monede descoperite cu ajutorul detectoarelor de metale și care s-au aflat în diferite colecții private. Așa cum recunoaște și autoarea studiului există o foarte mare probabilitate ca un număr cel puțin egal sau chiar mai mare de piese, altele decât cele descrise în catalog, să se afle încă la diverși colecționari. Piesele descoperite la Němčice sunt analizate pe parcursul a patru capitole importante: A. *Monede celtice locale*, presupuse a fi bătute în centrul de producție de la Němčice (p. 12–55); tipul Athena/Nike, Athena Alkidemos, cu liră etc. (stateri, tetradrahme, drahme, oboli și fragmente de monedă); B. *Monede celtice străine* (p. 55–58); în această categorie sunt incluse piesele ce provin fie din imediata vecinătate a centrului de la Němčice, fie din spații locuite de celto-daci, celți scordisci din Serbia, celți din Pannonia, Slovacia de sud-est, Germania de sud-vest, Franța sau Belgia; C. *Monede neceltice* (p. 58–68); sunt piese cu originile în regiuni aflate la distanțe mari de Němčice (spațiul mediterano-

pontic – nordul Africii, Grecia, Bosfor, Rhodos, Roma, Sicilia etc.) și datate în perioada elenistică; D. *Monede târzii, determinate ulterior sau nedeterminate* (p. 66–68). Fiecare grup de piese este însoțit de un comentariu în care sunt tratate probleme legate de tipologie, iconografie, metrologie, cronologie și terminologie. Analiza materialului numismatic s-a realizat așadar mai mult din punct de vedere tehnic, în timp ce interpretarea istorică a fost neglijată (probabil că această scăpare va face obiectul unui viitor studiu).

Suprafața mare a așezării celtice de la Nēmčice (30 ha), materialul numismatic extrem de bogat descoperit aici (cel mai mare din Moravia), diversitatea tipurilor monetare (piesele locale sunt însoțite de exemplare din zone îndepărtate) și metalul prețios din care sunt confecționate majoritatea pieselor pot constitui argumente solide asupra importanței politice a așezării, situată la nord de cursul mijlociu al Dunării, precum și a rolului său de centru meșteșugăresc și comercial (legăturile cu bazinul mediteranean trebuie evidențiate) pe care l-a jucat în intervalul cuprins între jumătatea secolului al III-lea și a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr.

Studiul mai cuprinde: o *Prefață* sub semnătura lui Miloš Čizmár (p. 8); o *Introducere* a Evei Kolníková în legătură cu catalogul descoperirilor (p. 9–10); o *Listă a abrevierilor* (p. 11); un capitol de precizări

asupra rezultatelor obținute în urma analizei prin fluorescență Röntgen efectuată asupra monedelor (p. 74–77); o *Bibliografie* bogată ce cuprinde 160 de lucrări și 22 de cataloage numismatice; două hărți, una a Moraviei, cu centrul de la Nēmčice și așezările din vecinătatea sa, iar alta cu monedele descoperite în același centru (p. 85–86); 91 de planșe în care sunt reprezentate tipurile monetare incluse în catalog (p. 88–178) și trei anexe care redau un tabel cu monedele de tip liră și tipuri înrudite, un raport asupra rezultatelor analizei prin fluorescență Röntgen și un indice al locațiilor în care sunt depozitate tezaurele monetare descoperite în așezarea celtică de la Nēmčice (p. 179–194). Se adaugă la cele menționate și calitatea grafică a lucrării.

Documentarea serioasă, analiza tehnică excelentă a materialului numismatic cercetat, observațiile întemeiate, bibliografia complexă și anexele bine întocmite (planșe, hărți etc) ne determină să apreciem la justa valoare lucrarea Evei Kolníková, *Nēmčice, Ein Macht-, Industrie- und Handelszentrum der Latènezeit in Mähren und Siedlungen am ihren Rande. Kommetierter Fundkatalog Münzen* și să o considerăm ca o apariție binevenită în rândul publicațiilor numismatice.

TIBERIUS D. PĂRPĂUȚĂ

GABRIEL TALMAȚCHI, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epoca autonomă – iconografie, legendă, metodologie, cronologie și contramarcare*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Lucrarea de față* reprezintă prima încercare de sinteză din istoriografia românească asupra monetărilor orașelor grecești vest-pontice dobrogene, în epoca autonomă. Tema respectivă este una foarte vastă și presupune filtrarea unei cantități impresionante de material monetar, din epoci diferite și extrem de diversificat, precum și parcurgerea unei bibliografii exhaustive. Autorul, un reputat numismat, este pe deplin familiarizat cu acest domeniu de cercetare, mărturie stând, în acest sens, numeroasele cărți și articole publicate în țară și străinătate, de-a lungul timpului.

Cartea este structurată în zece capitole, precedate de o *Prefață* și un *Cuvânt înainte*, având la final, *Bibliografie*, *Rezumat* și *Anexe*. În câteva pagini introductive (p. 13–16) se face referire la proveniența pieselor care au stat la baza cercetării și se oferă explicații utile, cu privire la maniera în care va fi abordat subiectul. Volumul reprezintă o formă dezvoltată a tezei de doctorat, susținută la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, sub îndrumarea profesorului Virgil Mihailescu-Bîrliba. Același profesor este semnatarul unei *Prefețe* elogioase la începutul lucrării (p. 11–12).

Primele două capitole (p. 25–57) au menirea de a ne introduce în studierea temei propriu-zise. Se

evocă rolul colecționarilor și al colecțiilor numismatice dobrogene, multe dintre ele ajunse în patrimoniul cultural național. Istoricul cercetărilor conține principalele contribuții ale specialiștilor români și străini, de la sfârșitul secolului al XIX-lea până în prezent. Reconstituirea istoriei politice și economice a centrelor pontice, până la cucerirea romană, se realizează într-o manieră condensată și ține cont de cele mai recente descoperiri și interpretări arheologice și epigrafice. Ne-au atras atenția semnăturile de inscripții care menționează monede, dar valorificarea potențialului numismatic al acestor documente este abia la început.

Cel de-al treilea capitol (p. 59–77) discută despre vârfurile de săgeți – semne monetare, subiect care a fost tratat pe larg de către autor într-o monografie recentă (2010). Reținem opiniile cu privire la simbolistica pacifistă a pieselor grecești, din prima grupă, sugerată de forma aparentă de frunze de măsline; vârfurile de luptă modificate, din cea de-a doua grupă, ar putea fi atribuite autohtonilor, interesați de procurarea semnelor de schimb. Data de emisie a acestor semne monetare este apreciată la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., sau chiar mai devreme, în deceniile patru și cinci ale secolului, pe baza contextelor arheologice în care apar (a se vedea mai ales descoperirile de la Argamum și Tomis). Rolul lor a fost, în primul rând, unul economic, fiind folosite ca forme de plată în mediul grecesc și în spațiul elen de influență.

* Acest material a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

Nucleul cărții îl constituie, fără îndoială, capitolele dedicate celor trei ateliere vest-pontice: Histria (p. 89–343), Callatis (p. 345–435) și Tomis (p. 437–500). Un excurs documentat asupra trăsăturilor procesului monetar, desfășurat în spațiul elen de-a lungul a șapte secole, servește drept introducere. Salutăm inițiativa autorului, vizibilă pe tot parcursul lucrării, de a sincroniza cercetarea numismatică a arealului dobrogean al Mării Negre cu structuri teoretice generale ale lumii grecești, existente în literatura de specialitate. În cazul fiecărui oraș sunt analizate, într-o manieră detaliată, iconografia, legenda, metrologia și cronologia emisiunilor monetare.

Cu puține excepții, reprezentările de pe monedele vest-pontice au beneficiat prea puțin de atenția specialiștilor români, dacă ne raportăm la bibliografia internațională vastă asupra subiectului. Imaginile prezente pe aceste emisiuni se înscriu în iconografia monetară greacă, din perioadele cărora le aparțin, chiar dacă realizare este, pe ansamblu, una inferioară din punct de vedere al calității. Acestea au fost create, la început, de meșteri gravori aduși din alte centre, ulterior fiind folosiți meșteri artizani locali. Au fost alese reprezentări ale zeilor și eroilor din panteonul local al cetăților, însoțite de atributele specifice, dar și simboluri vegetale și animale specifice zonei. La originea lor se aflau, de cele mai multe ori, creații din alte domenii ale artei locale (sculptura, arhitectura). Clasificările pe tipuri, în cadrul fiecărei monetării, sunt foarte detaliate și țin cont de cele mai recente monede cunoscute (de exemplu tipul histrian „Proră” etc). Identificarea și categorisirea emisiunilor histriene din argint, considerate a fi copii sau imitații se face mai ales pe baza argumentelor iconografice, alături de alte criterii. Piesele din prima grupă (cu patru variante) sunt atribuite coloniei milesiene, iar cele din grupa următoare (cu două variante), ar fi fost realizate în atelierele autohtonilor (așezarea getică de la Adâncata este considerată un candidat potrivit) sau cu ștanțe „itinerante”, de către meșteri greci.

Subcapitolele dedicate legendelor de pe emisiunile pontice surprind dimensiunile impresionante ale muncii depuse de autor la realizarea acestei lucrări. Acestea se fundamentează pe o bază de date concrete, exhaustive, care conține informații despre câteva mii de monede adunate de-a lungul timpului, din publicații de specialitate, cataloage de licitații, colecții publice sau private și chiar de pe piața de antichități. Pentru fiecare dintre piesele studiate există referințe bibliografice, în note, care pot fi verificate, ceea ce confirmă rigurozitatea cercetării. Analiza numeroaselor semne epigrafice de pe monede (sigle, monograme, prescurtări) a permis identificarea a peste 150 de magistrați însărcinați cu baterea lor (22 la Histria, 59 la Callatis și 76 la Tomis). Încercarea de reconstituire ipotetică a numelor acestora se întemeiază, mai ales, pe tabelele antroponimelor grecești, din vestul și nordul Pontului, întocmite de către V. Cojocar. Semnele magistraților ar putea indica o anumită succesiune în timp, dar alte indicii cronologice concrete sunt dificil de extras. S-a observat prezența numelui aceluiași oficial pe mai multe tipuri monetare, probabil

contemporane, precum și existența unor serii longevive, pe care apar mai multe sigle.

Pentru rezolvarea problemelor ponderale și de sistem monetar a emisiunilor pontice, autorul folosește metode statistice, după modelul propus de către Ch. Carcassonne. Suntem avertizați asupra limitelor, obiective de cele mai multe ori, ale aplicării unor astfel de formule matematice pe un material monetar disparat, care are o ordine de distribuție relativă și care conține grupuri (ponderale) cu o variabilitate extremă. Prin maniera de constituire a eșantionelor (marea majoritate a pieselor fac parte din tezaure) s-a urmărit, pe cât posibil, restrângerea arbitrariului în cercetarea întreprinsă.

Calcularea greutateilor se realizează pe tipuri și serii, iar în interiorul acestora, separat, pentru piesele cu anumite sigle și monograme. Datele numismatice sunt prezentate în tabele și beneficiază de reprezentări grafice. Chiar dacă lipsesc trimerite bibliografice pentru tabelele metrologice, autorul a avut grijă să nu dubleze prezența aceluiași exemplar. S-a urmărit identificarea sistemelor ponderale adoptate de cele trei centre emitente și succesiunea lor. Pentru fiecare tip monetar în parte s-au stabilit grupe ponderale detaliate, multe dintre acestea fiind delimitate în premieră. Concluzii interesante se desprind din studierea comparativă a valorilor calculate pentru grupe, prin urmărirea similitudinilor și a diferențelor dintre acestea. În unele cazuri se apelează la confruntarea cu datele oferite de tabelele ce cuprind pondurile monedelor cu magistrați monetari, din același tip. Fără îndoială, ne aflăm în fața uneia dintre cele mai complexe analize ponderale a emisiunilor pontice, cu rezultate remarcabile. În funcție de noi descoperiri monetare, aceste serii de date, flexibile și ușor modificabile, vor fi ușor de completat.

Contribuțiile lucrării în domeniul cronologiei emisiunilor pontice sunt unele valoroase. Ele se întemeiază pe comparația cu fenomene monetare din alte areale ale lumii grecești, pe interpretarea contextelor arheologice ale descoperirilor, pe asocierile diferitelor specii monetare în tezaure și țin cont de rezultatele anterioare, desprinse din analiza iconografiei, legendelor și greutateilor monedelor. Astfel, se susține prelungirea duratei de batere a pieselor histriene din argint, de tipul „cu două capete imberbe” până în cursul secolului al II-lea, în categoria emisiunilor târzii fiind incluse majoritatea exemplarelor cu greutate redusă și cele *fouillée*. Schițele cronologice propuse pentru tipurile monetare din bronz ale celor trei ateliere sunt plauzibile și au la bază studierea comparativă a depozitelor care conțin monede vest-pontice, singure sau asociate cu alte piese grecești. Unele dintre aceste descoperiri sunt recente, fiind acum menționate pentru prima dată în literatura de specialitate, după cunoștințele noastre: Poiana Teiului (punctul „Valea Teilor”) (jud. Tulcea) (p. 340), Isaccea (punctul „Movilele Dese”) (jud. Tulcea) (p. 341), Tulcea (la 2 km de oraș) (p. 341), Constanța (înainte de 2000) (p. 499) etc.

Piesele din aur și din argint, de tip pseudo-Alexandru al III-lea și pseudo-Lysimach sunt tratate

într-un capitol separat (p. 501–547). La fel ca în cazul celorlalte emisiuni autonome se discută, pentru fiecare atelier, iconografia, legenda, monogramele și siglele și cronologia. Se cunosc, însă, puține asemenea piese, astfel că baza de date obținută este una relativ restrânsă, iar ponderea subiectului în economia lucrării este destul de redusă. Unele descoperiri mai vechi (i.e. Anadol) sunt în continuare analizate și reinterpretate. Altele, precum cele recuperate de autoritățile române în ultimii ani, din zona Munților Orăștiei, așteaptă să fie publicate. Din păcate, informațiile mai vechi sau mai noi despre tezaur de mari dimensiuni din aceeași regiune și din Dobrogea (probabil de la Cumpăna, jud. Constanța) nu vor putea fi valorificate. În absența unor asemenea date, cele trei ateliere par să fi avut un rol marginal în baterea de stateri postumi. Se readuce în discuție și ipoteza „veridică” a emiterii acestor piese în exteriorul respectivelor monetării, fie într-un centru mai mare, fie în zona greco-macedoneană, unde au fost imprimate sigle și monograme cu diferite semnificații.

Următorul capitol discută un subiect foarte puțin cunoscut, cel al contramărcării pieselor vest-pontice (p. 549–571). Sunt înregistrate principalele contramărci cunoscute, pe tipurile monetare din argint și, mai ales, din bronz ale celor trei ateliere. Prezența unora dintre aceste semne pe emisiuni cu proveniență incertă (diverse piese „scitice” sau „macedonene”) ar constitui indicii pentru atribuirea lor centrelor dobrogene. Identificarea unor repere cronologice în contramărcarea monedelor pontice este foarte dificil de realizat. Cel mai probabil, folosirea acestui procedeu s-ar fi realizat în cursul secolelor II–I î.Hr., când cetățile întâmpinau dificultăți în procurarea resurselor de metal, necesare baterii unor noi emisiuni. S-ar putea delimita două perioade distincte, când au fost aplicate contramărcile mari, aproape pe toată suprafața monedei și, respectiv, cele de mărimi medii și mici, deseori suprapuse. În unele dintre aceste

ultime situații s-a reușit stabilirea ordinii în care au fost imprimate. Cercetarea acestei teme a fost începută, dar studiile viitoare vor trebui să lămurească numeroase aspecte care țin de rolul, originea sau cronologia contramărcilor de pe monedele pontice.

În ultimul capitol (p. 573–583) sunt prezentate, într-o manieră succintă, principalele rezultate obținute de autor, de-a lungul investigației sale. Lista bibliografică (p. 585–660) are dimensiuni apreciabile și conține aproape toate publicațiile cunoscute, din țară și din străinătate, cu privire la acest subiect. Lor li se adaugă lucrări fundamentale din domeniul numismaticii grecești, cataloage de colecții și de litații, precum și adrese electronice ale unor baze de date, de pe internet. Rezumatul amplu (p. 661–680) este redactat în limba engleză, pentru fiecare capitol în parte și facilitează accesul specialiștilor străini la o bună parte din conținutul cărții. Foarte utilă ar fi fost întocmirea unor indici de orice fel, care să îndrume cititorul. Ilustrația conține 63 de planșe bilingve, în care au fost selectate și incluse imagini elocvente pentru înțelegerea textului, foarte bine realizate din punct de vedere tehnic.

Lucrarea domnului Gabriel Talmațchi se remarcă prin densitatea informațiilor acumulate, prin metoda de cercetare clară, sistematică și minuțioasă folosită, prin soluțiile originale propuse și prin rezultatele convingătoare obținute. În momentul de față, ea fixează stadiul cunoștințelor noastre despre monetăriile celor trei cetăți pontice și sugerează direcțiile viitoare de cercetare ale acestui subiect. Prin apariția acestei cărți încep să prindă contur așteptările specialiștilor din domeniul numismaticii cu privire la redactarea unor *Corpus*-uri individuale de emisiuni ale atelierelor grecești din Dobrogea

LUCIAN MUNTEANU

ALEXANDER RUBEL (coord.), *Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul roman*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, 321 p.

Lucrarea care face obiectul acestei scurte prezentări se circumscrie unor preocupări mai vechi în cadrul studiilor consacrate romanizării. Deși interesul pentru această problematică complexă este veche, se constată, mai ales în Occident, apariția unor concepte sau viziuni științifice noi care sunt deloc sau foarte puțin cunoscute în țara noastră.

Volumul de față adună rezultatele unor cercetări, de dată recentă, cu privire la studiul romanizării, materiale ce au fost prezentate în cadrul unei conferințe internaționale la Iași, în octombrie 2009.

Tema anunțată în titlu cuprinde trei secțiuni, care însumează 16 articole acoperind principalele aspecte ale istoriei romanizării, precum și considerații asupra rolului elementului roman din diferitele zone ale Imperiului.

Secțiunea *Romanizarea ca provocare* deschide volumul, debutând cu studiul lui Alexander Rubel,

intitulat *Problema romanizării în contextul românesc. Situația actuală și perspective noi* (p. 13–27) în care este prezentată imaginea de ansamblu a noilor aspecte privind stadiul cercetării romanizării și a fenomenului de aculturație. O altă latură pe care autorul o tratează este aceea a poziției cercetării istorice a Antichității în România în raport cu tema romanizării pentru ca, în final, să propună câteva inițiative realizabile care ar îmbunătăți situația pe viitor.

Următorul articol este cel semnat de Federico Santangelo, *Romanizarea Italiei. Noi perspective: o nouă problemă* (p. 28–39). Scopul intervenției este acela de a discuta despre romanizarea Italiei, deși preocupările în ce privește această problemă sunt vechi. Autorul discută romanizarea Italiei din mai multe puncte de vedere, unul dintre ele fiind acela al situației Italiei romane așa cum este privită cei mai mulți dintre istoricii romani. Scopul urmărit de

F. Santangelo este acela de a aduce în discuție noile contribuții ale istoricilor cu privire la romanizarea Italiei. Toate aceste intenții au ca scop prezentarea unor probleme noi care îi preocupă atât pe istorici, cât și pe arheologi, și care se ocupă de studiul altor zone ale fostului Imperiu roman.

Studiul lui Sebastian Schmidt-Hofner intitulat *Integratio humiliorum. Despre impunerea dreptului roman în perioada imperială* (p. 40–72) prezintă și analizează în ce măsură instituționalizarea justiției în perioada imperială a fost determinată de tendința suverană de centralizare și de unde provine cererea sporită a cetățenilor simpli pentru ca împăratul să le facă dreptate. Alte subpuncte supuse analizei de către autor sunt: formarea principiilor de funcționare și factorii de dezvoltare ai aparatului juridic imperial, întrucât centralizarea justiției a suferit schimbări majore pe parcursul secolelor III–IV p. Chr.

Următoarea contribuție aparține lui Johannes M. Geisthard și este intitulat *O elită militară a Imperiului? Senatorii în serviciul Împăratului și termenul viri militares* (p. 73–96). Întrebarea de la care pornește acest studiu este dacă se poate vorbi de *viri militares*. Autorul aduce opinii pro și contra în susținerea acestei ipoteze, utilizând atât surse antice, cât și opiniile cercetătorilor contemporani.

A doua secțiune a volumului este *Studii de caz în Orbis Romanum*, primul articol dedicat acestei teme fiind *Romanizare sau rezistență celtă? Considerații despre orașele „mici” din nord vestul Spaniei* (p. 99–116), în care Felix Teichner ia în discuție, plecând de la denumirea și delimitarea Spaniei antice, etapele romanizării în Peninsula Iberică. Autorul încearcă să delimiteze zonele ocupate de celți de cele în care locuiau iberii. De un real folos se dovedește harta de la fig.1 (p. 100) ce oferă o imagine de ansamblu asupra așezărilor indoeuropene celtice, precum și harta de la fig. 2 (p. 104) care ne arată densitatea comunităților privilegiate atestate pe întreaga *Hispania Romana*.

Trecând mai departe, ajungem la studiul lui Michael Meyer intitulat *Romanizare? Despre influența romană în Germania Magna în epoca imperială* (p. 117–133) în care autorul își propune să discute despre ideile, conceptele, tehnologiile și structurile preluate de către *barbari* din lumea romană și nu de descoperirile provenind din mediul roman. Un alt aspect pe care M. Meyer îl supune problematizării este acela al semnificației proprii care au primit-o obiectele romane și felul în care au fost integrate în cultura lumii barbare.

În articolul denumit *Problema așa-numitului „teritoriu militar” în provincia romană Germania Inferior* (p. 134–146), Norbert Hanel tratează o serie de probleme de ordin general privind așa numitul teritoriu militar din provincia Germania Inferior, privite din perspectiva izvoarelor arheologice, precum și importanța prezenței armatei în teritoriile nou integrate în Imperiu. Pe lângă rolul său principal de a asigura pacea și stăpânirea romană, de o parte și de alta a granițelor, armata a contribuit prin prezența sa, direct și/sau indirect, la romanizarea populației

civile din acele regiuni. Trebuie remarcat trimiterea eronată la figura 1, (p. 136) unde autorul articolului menționează, în text, că este vorba de o hartă cu cele mai multe descoperiri de epigrafe ale acestor *prata militares* din Spania, 19 la număr, însă figura 1 este imaginea unei inscripții lapidare de la Sankt Augustin-Meden, nefiind vorba de nici o hartă la această trimitere. O altă trimitere greșită se află la p. 139 unde autorul face trimitere la textul inscripției de la Sankt Augustin-Meden (fig. 2); la această trimitere se află însă o hartă cu răspândirea *cippi*-lor aparținând legiunii IV Macedonica, hartă care, pe lângă textul deficitar, nu prezintă nici o scară a distanțelor. Articolul se încheie cu harta de la fig. 3, la care nu se face nici o trimitere în text.

O altă contribuție interesantă este cea a lui Iulian Grigoraș, intitulată *Batavii și politica Romei de organizare a limesului renan* (p. 147–169). În acest studiu, autorul caută să încadreze din punct de vedere juridic raporturile pe care batavii le-au avut cu Roma. Demonstrația lui I. Grigoraș se bazează atât pe informații oferite de literatura antică, cât și pe rezultatele cercetării arheologice. În fine, o surpriză dezagreabilă este cea a notelor de subsol din text, care apar în limba engleză/franceză în timp ce textul este scris în limba română.

Michael Sommer, în articolul intitulat *Copii Zenobiei. Cât de roman era Orientul roman?* (p. 170–178), pornind de la două întâmplări petrecute în Antichitate, cazul apostolului Paul și cazul reginei Zenobia și al fiului ei Vaballathus, încearcă să interpreteze calitatea de cetățean roman prin celor două exemple oferite, privite din perspectiva dominației romane în provinciile sale orientale. Așa cum conchide autorul, prezența Romei a influențat în mod vizibil viața tuturor oamenilor indiferent de rangul social sau apartenența etnico-culturală. În momentul în care localnicii preluau elemente specifice lumii romane – drept roman, soldații romani, moneda romană, dar și elemente lingvistice – nu mai putea fi vorba de o romanizare de „suprafață”, aceștia deveneau romani.

Secțiunea *Lumea daco-romană* este deschisă de articolul semnat de regretatul profesor Vasile Lica intitulat *Geții și dacii față cu hellenizarea și romanizarea* (p. 181–191). Autorul conturează o schiță a relațiilor geților și dacilor cu mediul helenic și elenistic, inclusiv cel macedonean, dar și cu cel latinofon, dinainte de cucerirea Daciei. O altă problemă dezbătută este aceea a studierii multitudinii de probleme cu care se confruntă Roma în relațiile cu geții și dacii înainte de provincializare. Aceste premise ne oferă cadrul necesar înțelegerii nuanțate a procesului de aculturație/romanizare din teritoriile ocupate de dacii aflați în afara teritoriilor ocupate de romani.

În continuare ajungem la studiul lui Radu Ardevan, denumit *Romanizați și romanizanți în Dacia. Studiu de caz privitor la construirea civilizației daco-romane* (p. 192–200) în care se tratează problematica romanizării Daciei. Elementele implicate într-un astfel de proces al romanizării, cât și aportul fiecărui element în parte, pot duce la concluzia că în

Dacia se poate vorbi de o populație romanizată, cât și despre existența unor grupuri de romanizanți.

O altă contribuție interesantă este cea a lui Alexandru Popa, *Importuri provincial-romane și romanizarea în hinterlandul provinciilor romane Dacia și Moesia Inferior* (p. 201–221). Acest studiu își propune să demonstreze ipoteza conform căreia populația din hinterlandul limesului daco-moesic a fost romanizată încă din perioada de existență a provinciei romane Dacia, pe baza materialelor arheologice. În elaborarea studiului, autorul a utilizat materiale arheologice din teritoriile dintre Carpații Orientali și Nistru și Carpați și Dunărea de Jos, încadrându-se cronologic între sfârșitul secolului I a. Chr. și a doua jumătate a secolului III p. Chr. De un real folos ne este harta de la fig. 6 (p. 209), în care sunt cartate descoperirile de obiecte de origine provincial-romană în teritoriul studiat de autor; precum și harta de la figura 8 (p. 212) unde este prezentată distribuția amforelor de tip Šelov C și a variantelor sale. Expresivă este și diagrama de la figura 7 (p. 211), care analizează condițiile de descoperire a amforelor romane, ca și figura 9 (p. 212) cu distribuția cronologică a descoperirilor de amfore romane din hinterlandul provinciilor Dacia și Moesia Inferior. De remarcat harta de la figura 10 și tabelul de la figura 11 de la aceeași pagină 214. În final, Al. Popa conchide că în spațiul avut de el în vedere se poate vorbi de anumite influențe romane asupra culturii materiale a populației de la nord de Dunăre dar răspândirea recipientelor de origine provincial romană nu reflectă, în mod obligatoriu, procesul de *romanizare* în conformitate cu definițiile acceptate în literatura de specialitate.

Următorul studiu este semnat de Dan Aparaschivei, și este intitulat *Câteva aspecte privind elitele și raporturile urban-rural în provincia Moesia Inferior* (p. 222–232) în care își propune să identifice relația dintre elitele rurale și cele urbane, influența și interacțiunea liderilor comunităților rurale cu centrul administrativ urban în circumscripția căruia se aflau, precum și glosări legate de titulatura folosită pentru așa-zisii magistrați din mediul rural din provincia Moesia Inferior. Autorul conchide că nu putem așeza pe aceeași treaptă liderii comunităților rurale cu cei ai comunităților urbane întrucât există diferențieri clare între aceștia.

În articolul denumit *Aspecte ale romanizării în mediul rural din Scythia Minor (sec. II–III p. Chr.)*, p. 233–242, este semnat de Octavian Bounegru. Acesta își îndreaptă atenția asupra problematicii fenomenului de romanizare în mediul rural din teritoriul amintit urmărind, în primul rând, informațiile de ordin epigrafic, cât și sursele arheologice. Autorul, trecând în revistă numele tuturor așezărilor rurale menționate epigrafic în Scythia Minor, deosebește patru tipuri de așezări vicane, pe baza analizei toponimice. O. Bounegru conchide că implementarea structurilor administrative romane în mediul rural din Dobrogea

este cât se poate de evidentă, iar numărul de așezări rurale este destul de mare în raport cu teritoriul studiat. În același timp se poate observa că aceste așezări rurale se grupează în jurul fostelor colonii grecești, iar pe linia Dunării numărul lor este vizibil mai mic.

Secțiunea: *Aspecte lingvistice ale romanizării* se deschide cu articolul semnat de Ana-Maria Mișuț și Luminița Botoșineanu, intitulat *Fondul latin al românei. Romanizarea și apariția unui nou sistem lingvistic* (p. 245–254), în autoarele urmăresc atât fondul latin al limbii române cât și structura gramaticală a acesteia. Un alt punct asupra căruia se concentrează articolul analizat este acela al individualizării limbii romane în cadrul limbilor romanice pentru a încheia cu trecerea în revistă a semanticii termenilor moșteniți din latină.

O problemă mai deosebită și anume prezența elementelor lexicale vechi germanice păstrate în limba română este abordată, așa cum ne-a obișnuit în ultimii ani, de către Adrian Poruciu în articolul intitulat – *Faza timpurie a relației România-Germania reflectată la nivelul elementelor lexicale vechi germanice păstrate în limba română* (p. 255–275). Autorul își începe demonstrația prin a trece în revistă cercetătorii care s-au ocupat, în trecut, de această problemă pentru ca, mai apoi, să prezinte în ordine cronologică aspectele istorico-lingvistice ale subiectului propus spre dezbateră. În epilogul demonstrației sale autorul afirmă că s-au acumulat suficiente informații, lingvistice, istorice și arheologice, care să sprijine existența în limba română a elementelor vechi germanice cu observația că „mai este nevoie de încă multe asemenea articole pentru a convinge comunitatea academică de existența numeroaselor vechi germanisme ale limbii române”.

Volumul se încheie cu o bogată listă bibliografică (p. 277–321) ce cuprinde titlurile folosite de autori, cu privire specială la problema abordată de cei care au contribuit cu articole/studii la acest volum.

În încheiere consider că apariția acestei lucrări este deosebit de utilă și de bine venită pentru cei ce se ocupă de studiul romanizării în diversele regiuni ale fostului Imperiu roman. Ne surprinde faptul că nu există un capitol de concluzii și observații finale, care ar fi fost utile și necesare, capitol în care organizatorii și diriguitorii acestui sensibil act de cultură să marcheze contribuția lui concretă la istoriografia complexă a ceea ce numim „romanizare”.

Înclin să cred că scopul acestui volum a fost atins, iar prin prezentarea noilor concepții se poate facilita o mai bună înțelegere a complexului proces de aculturație și de integrare a provinciilor în Imperiul Roman.

ȘTEFAN HONCU

PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați*. Editio bilinguis. Traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2012, 593 p.

La un interval relativ scurt de la editarea lucrării Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus, Carte despre împărați*¹, semnalăm apariția unui alt volum ce va constitui, cu siguranță, un instrument de lucru pentru cei interesați de istoria Imperiului Roman. *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați*, redactată de un *incertus auctor*, denumit convențional Pseudo-Aurelius Victor, este îngrijită de aceiași reputați profesori ieșeni care au analizat și creația victoriană, lingvistul Mihaela Paraschiv ca traducător și istoricul Nelu Zugravu din postura de editor principal. Este prima lucrare din seria intitulată *Thesaurus Classicus*, consacrată editării de texte antice, grecești și latine. Apare în cadrul Centrului de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași și urmează modelul unor colecții celebre de izvoare publicate în Franța și Germania. Ceea ce este de remarcat chiar înainte de a trece la o analiză de substanță este faptul că avem de-a face cu prima traducere în limba română a textului lui Pseudo-Aurelius Victor. Importanța sa este cu atât mai mare cu cât în istoriografia românească mai multe pasaje referitoare la spațiul carpato-balcanic sunt atribuite, eronat, lui Sextus Aurelius Victor². Editarea integrală a acestui autor anonim pentru care Aurelius Victor a reprezentat doar o sursă de inspirație, ce-i drept fundamentală, va conduce și la corectarea acestei confuzii. În cele ce urmează ne permitem să facem câteva aprecieri legate atât de conținutul textului analizat, cât și de editarea sa.

Structura lucrării de față este una tipică unei editări de izvor istoric: un studiu introductiv complex, dar în același timp concis, precede textul propriu-zis, latin și român, analizat prin note și comentarii dispuse la final. Un indice general, nu foarte consistent, încheie ediția.

Studiul introductiv este conceput în scopul de a răspunde întrebărilor despre titlul și autorul lucrării, data redactării textului, izvoarele utilizate și autenticitatea lor, perceperea sursei istorice în perioadele care au urmat.

Lucrarea *Epitome de Caesaribus*, cunoscută și ca *Libellus de vita et moribus imperatorum breviatus ex*

libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare Augusto usque ad Theodosium (titlu considerat ca fiind autentic de către M. Festy), dar și *Libellus excerptus ex libris S. Aur. Victoris* sau *De vita et moribus imperatorum Romanorum libellus excerptus ex libris Sexti Aurelii Victoris a Caesare Augusto usque Theodosium* este printre ultimele creații ale istoriografiei latine păgâne, care mai producea încă la sfârșitul secolului al IV-lea și în prima parte a secolului al V-lea p. Chr. O imagine relevantă a epitomatorului creator al acestei opere istorice reiese destul de bine din informațiile indirecte pe care le-a furnizat. Se pare că era originar din Roma, aparținea cercurilor elevate ale societății, avea un spirit critic destul de pronunțat, era adept al păgânismului și era destul de cultivat, așa cum o dovedesc izvoarele latine și grecești diverse la care a avut acces. Data redactării lucrării este greu de precizat cu certitudine, dar anumite argumente evenimentiale o plasează în primii ani ai secolului al V-lea p. Chr., posibil în 401/402.

Perioada „povestită” în *Epitome* se întinde de la bătălia de la Actium, din 31 a. Chr., până la moartea lui Theodosius I, în 395 p. Chr. Ca și lucrarea lui Aurelius Victor, a fost percepută ca o istorie a împăraților, însă tindem să credem, mai degrabă, că este vorba de o istorie a Imperiului analizată prin prisma oamenilor care l-au condus. În prezentarea lor, împărații sunt urmăriți pe cel puțin două axe fundamentale: umană și instituțională.

Exegeții acestei opere au delimitat încă din secolul al XIX-lea o structură compozițională a textului în funcție de calitatea izvoarelor folosite și a acurateții informațiilor, dar și după metoda de lucru. Cronologic s-au identificat, în general, patru mari secțiuni: prima este dedicată împăraților iulio-claudieni și flavieni, a doua se concentrează pe istoria Imperiului de la Nerva la Heliogabalus, a treia de la Severus Alexander la Carinus, iar ultima de la Diocletianus la Theodosius I. Ediția de față iese puțin din acest tipar, în sensul că detaliază ultima etapă și o fragmentează în alte trei secțiuni. Importanța aparte ce a fost remarcată de către diverșii editori ai textului lui Pseudo-Aurelius Victor trebuie atribuită surselor de inspirație pe care le-a avut epitomatorul.

În prima parte, „inspirația” autorului pare a fi venit din *Vitae duodecim Caesaribus* a lui Suetonius, de la Aurelius Victor, fie direct, fie, mai degrabă, prin *EKG (Enmannsche Kaisergeschichte)*, lucrarea intermediară din care s-a inspirat și *Liber de Caesaribus*, dar și din *Istoriile* lui Cassius Dio. Se pot constata, însă, și elemente din scrierile lui Tacitus, precum și dintr-o altă sursă, din păcate nepăstrată, *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus senior, un om politic roman erudit din secolul al IV-lea p. Chr. Elemente din opera ultimului sunt sesizate de către istoriografie și în secțiunile următoare, ceea ce a

¹ Vezi detalii în D. Aparaschivei, (rec.) Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, editio bilinguis, *Carte despre împărați*, traducere Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2006, 504 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 275–277.

² *Fontes historiae Daco-Romaniae. Izvoare privind istoria României*. II, *De la anul 300 la anul 1000*, H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hâncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu (eds.), București, 1970, p. 26–27; M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din Antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978, p. 68.

condus la ipoteza că ar putea fi una dintre sursele de bază ale operei de față. O caracteristică a acestei prime părți din *Epitome de Caesaribus* este consistența biografiilor împăraților, care urmează și o anumită structură tip. Mai ales în privința lui Augustus autorul este foarte meticolos și destul de exact.

A doua parte a lucrării s-a bazat, în special, pe o creație a biografului roman care a scris la sfârșitul secolului al II-lea și în prima parte a secolului al III-lea, Marius Maximus. Din păcate, nici această lucrare nu s-a păstrat. Totuși, *Historia Augusta* se pare că a preluat mare parte din textul care, între timp, s-a pierdut. Bineînțeles că epitomatorii precum Aurelius Victor și Eutropius, prin intermediul *EKG*, rămân surse incontestabile și pentru această secțiune. *Panegiricul* lui Plinius cel Tânăr a fost, de asemenea, un izvor important, această lucrare fiind foarte apreciată în secolul al IV-lea. Ca și particularități față de compilatorii predecesori ar fi preluările din scriitorii greci din secolul al III-lea, Cassius Dio și Herodianus. Biografiile împăraților din această parte sunt inegale, insistându-se pe Antonini. Este logic, dacă observăm că Traianus și Marcus Aurelius sunt practic modelele de conducător promovate de epitomator. Inclusiv atunci când realizează portretul lui Theodosius I, referirile la Traianus și comparația cu acesta sunt des invocate. O caracteristică pentru întreaga operă este mențiunea duratei domniilor la începutul biografiei.

Secțiunea dedicată perioadei dintre Severus Alexander și Carinus este inspirată, mai ales, din operele unor autori greci precum Herodianus, dar și Dexippus sau Eunapius. În cazul acestor lucrări există numeroase ipoteze relativ la modul în care informațiile au fost preluate și prelucrate de-a lungul timpului de autorii romani și romano-bizantini, inclusiv de autorul necunoscut al *Epitome-i*. Nu lipsesc, bineînțeles, nici similitudinile cu breviarii anteriori, Eutropius și Aurelius Victor. Nicomachus Flavianus și chiar Lactantius au fost reamintiți printre potențialele surse de către exegeți, fără ca acestea să fie unanim acceptate.

Mai departe, editorul acestei lucrări nu urmează împărțirea tradițională evocată anterior, cu istoria cuprinsă între Diocletianus și Theodosius I, ci fragmentează această perioadă în trei. Astfel, partea a patra din ediția de față corespunde intervalului dintre Diocletianus și marea victorie asupra germanicilor de la Argentoratum, din 357, raportată de *Caesar*-ul Iulianus. Planurile interferează aici mai mult ca nicăieri. Multitudinea personajelor evocate, *Augusti*, *Caesari*, tetrarhi, *tyranni*, uzurpatori ș.a. obligă pe autor să schimbe metoda de lucru și să apeleze la intercalări de informații, la simplificări, descrieri paralele etc. Și în ceea ce privește sursele se înregistrează aceeași incertitudine. Totuși, operele tributare tradiției *EKG* sunt nelipsite (Aurelius Victor, Eutropius și Hieronymus). La finalul acestei părți se poate remarca și încheierea influenței lui Aurelius Victor, a cărui operă se oprește pe la 358–360/1. Concordanțe sunt înregistrate și cu Eunapius, dar mai ales cu informații provenite din Nicomachus

Flavianus și moștenite de autorii târzii. Apar și primele influențe ale lui Ammianus Marcellinus, cu *Res Gestae*. În capitolele acestei secțiuni se constată o anumită diacronie în stil și metodă de lucru, o structură unitară putând fi sesizată doar în cazul lui Diocletianus.

În a cincea secțiune se evocă istoria dintre proclamarea de împărat a lui Iulianus, în 360, și sfârșitul domniei lui Gratianus, în 383. Ammianus Marcellinus a fost identificat ca principală sursă de inspirație, atât în descrierea evenimentială, dar și în zugrăvirea portretelor fizice și morale. Sunt constatate, totuși, și alte surse potențiale utilizate pe parcursul lucrării, dintre cele enumerate și în capitolele anterioare. O modificare în structura de prezentare se poate, din nou, remarca; se revine la biografiile imperiale succesive.

Ultimul capitol al textului antic, al XLVIII-lea, corespunde și ultimei secțiuni delimitate convențional, a șasea. Aceasta este atribuită domniei lui Theodosius I. Este o biografie clasică, cu toate elementele care se impuneau: *origo*, *militiae*, *domi*, descriere fizică, aprecieri de natură morală a personalității împăratului. Se fac referiri importante relativ la *interna*, *privata*, *mors*, *aetas* și împărțirea Imperiului între fiii săi, iar în ceea ce privește virtuțile, Traianus este oferit ca reper fundamental. Toate acestea au fost prezentate având la bază, probabil, opera lui Nicomachus Flavianus, dar esența descrierilor este posibil să fi fost extrasă din discursurile contemporane audiate inclusiv de către autor și din surse mai vechi. Aceste ultime izvoare ni se par foarte importante în realizarea portretului lui Traianus, cel care constituie punctul de referință în analiza paralelă realizată cu Theodosius I.

Referințele la spațiul Dunării de Jos sunt destul de puține, dar importante. Totuși, constatăm, destul de straniu, că nu este menționat unul dintre evenimentele cele mai importante și care este direct legat de cel mai apreciat împărat de către autorul acestei epitome, Traianus. Este vorba, bineînțeles, de războaiele daco-romane și cucerirea Daciei.

Într-o *Notă asupra ediției* sunt clarificate edițiile folosite de către traducătoare, dar și de către editor, precum și detalii tehnice inerente pentru analiza unei lucrări editate. Numeroase comentarii și adnotări au fost făcute pe baza câtorva dintre aceste ediții. Ne referim aici, în special, la *Abrégé des Césars*, texte établis, traduit et commenté par M. Festy, Paris, Les Belles Lettres, 1999, *Incerti auctoris Epitome de Caesaribus. Libellus de vita et moribus imperatorum breviatus ex libris Sexti Aurelii Victoris, a Caesare Augusto usque ad Theodosium*, editat Fr. Pichlmayr, Leipzig, Teubner Verlagsgesellschaft, 1970, dar și *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, ed. Jörg A. Schlumberger, München, C. H. Beck, 1974 (Vestigia, Bd. 18).

De un real folos, mai ales pentru lingviști, ni se par considerațiile pe marginea limbii folosite, cu distingerea elementelor arhaice, clasice și populare

(vulgare). Aprecierile noastre aici pot fi doar unele de suprafață, în sensul că putem remarca o apartenență la tipologia creațiilor de acest gen din epocă prin prisma stilului scrierii. De altfel, traducătoarea distinge cele trei mari componente care definesc acest stil și anume tendința arhaizantă, care impune revenirea ciclică la arhaismele gramaticale sau lexicale, tendința clasicizantă, corespunzătoare celui de-al treilea clasicism al perioadei constantiniano-theodosiene și cea vulgarizantă, caracteristică scriitorilor creștini cu scopul precis de a impune propaganda doctrinară. Totuși, am îndrăzni să intervenim aici în sensul că cel puțin prima tendință este, mai degrabă, un ricoșeu din operele de inspirație ale autorului Epitomei. Elementele arhaizante se regăsesc din plin la Sallustius, spre exemplu, o sursă importantă a epitomatorului.

Autorul *Epitome*-i, chiar dacă a avut surse de inspirație consistente, variate și multe dintre ele precise, este evident că a creat o operă inferioară calitativ. Eutropius, Festus și Aurelius Victor sunt izvoare care marchează tipul acesta de scriere caracteristică sfârșitului de secol IV și începutului de secol V printr-o consistență și un tonus aparte. Și totuși, autorul anonim se remarcă printr-un anume spirit critic constructiv, și, lucru în opinia noastră remarcabil, nu constatăm că ar fi într-o competiție pentru linoșirea excesivă a unor suverani în slujba cărora s-ar afla. Totuși, apar destule inexactități, scuzabile atunci când sunt cauzate de vechimea evenimentelor, dar inexplicabile și impardonabile când se evocă unele evenimente sau personaje contemporane; de exemplu, îl numește pe tatăl lui Theodosius, Honorius, când acesta avea tot numele Theodosius. Aceasta dovedește, în primul rând, că scrierea intervine după un anume interval de timp, când memoria istorică este atenuată, dar mai ales este evidentă metoda de lucru precară. Autorul este practic un simplu compilator care preia informația fără a o verifica din mai multe surse, fără a o analiza fie și superficial. Este, așa cum apare etichetat în această ediție, „un abreviator servil” care „combină mecanic excerpte din autorii consultați”. Sunt date preluate greșit de la sursele sale, dar și interpretate sau traduse greșit de autor. Sunt, în schimb, și mai multe *hapax*-uri de o importanță evidentă.

Scrierea are un caracter didactic și angajat, așa cum editorul o afirmă de mai multe ori. Chiar dacă nu face o listă cu *vitia* și *virtutes*, din tonalitate și cantitatea de informații reiese totuși o anume ierarhizare a împăraților în funcție de calitățile lor. Incontestabil, se poate consemna o afinitate aparte pentru biografiile lui Augustus, Vespasianus, Titus, Nerva, Traianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus și Theodosius I. Chiar dacă le sunt invocate și defectele, acestea par a păli în fața calităților excepționale de natură militară, de buni conducători politici, dar și de factură umană, cu afinități culturale și educație aleasă sau cu clemența și pioșenia inerente unui *princeps bonus*. Și totuși, chiar dacă liderii politici enumerați reprezintă

modele de urmat, totuși, editorul conchide, pe baza și a altor lucrări, că „antimilitarismul, pacifismul, critica pasiunii pentru glorie a unor împărați reprezintă una dintre cele mai originale aspecte ale gândirii politice și istorice a autorului *Epitome*-i”. Avem ceva rețineri în a aproba această ipoteză, cel puțin în prima sa parte, din simplul motiv că Traianus și Marcus Aurelius sunt adevărate repere în crearea imaginii împăratului perfect. Aspectele „contestate” nu pot fi decisive ci, mai degrabă, conjuncturale în determinarea unui *princeps optimus*. Nevoia de a combate prin război este recunoscută de epitomator prin laudele aduse pentru curajul suveranilor și vitejia lor. Este drept că în secolul al IV-lea a renăscut ideea de pace universală și a fost proliferată dragostea pentru întreaga umanitate. Era răspunsul forțat al societății romane la începutul unei ruinări progresive a statului datorat războaielor civile și conflictelor din ce în ce mai dese cu populațiile barbare. Conștiința superiorității civilizației romane a început să se șubrezească sub imperiul loviturilor directe și indirecte primite de societatea romană. Atitudinea antimilitaristă a fost provocată, de fapt, de un militarism exacerbat. Asta nu înseamnă că acțiunile unor împărați militari nu sunt apreciate și slăvite de scriitorii vremii; printre aceștia se află și Pseudo-Aurelius Victor.

Lucrarea s-a bucurat de apreciere până târziu, în Evul Mediu. Informații din *Epitome* au folosit, aproape sigur, Orosius, în *Historiae adversus paganos*, Q. Aurelius Memmius Symachus, într-o *Historia Romana* din secolul al VI-lea, dar și Iordanes, Marcellinus Comes, Ionnes Lydus, Paulus Diaconus. Prin intermediul unor manuscrise din secolele IX–XII autorii medievali au cunoscut și au utilizat această sursă antică.

Textul în sine și comentariile efectuate se adresează, evident, mai ales specialiștilor. Totuși, o anumită lejeritate a discursului și, pe alocuri, ineditul din descrierea unor împărați recomandă această lucrare ca o bună lectură și pentru pasionații de istorie antică. În plus, bibliografia vastă oferită, o marcă înregistrată pentru editorul acestei lucrări, deschide larg posibilitățile de divagație și de informare suplimentară.

În comentariile ediției se constată și unele deficiențe, până la urmă inerente într-un demers atât de complex. Menționăm omisiunea unor litere (notele 29, 133, 145, 350, 452, 475, 545, 548, 790), greșeli de calcul la perioada domniei unor împărați (notele 128 și 148), formulări nefericite (notele 68, 164, 257, 474, 557, 569, 745), fraze incomplete (nota 296). De asemenea, unele comentarii suplimentare se impuneau în cazul unor evenimente precum instituirea *ludi saeculares*, care au fost prima oară celebrate, conform surselor, abia în 249 a. Chr. și nu încă de la izgonirea Tarquinilor, în 509 a. Chr. (nu 504 a. Chr. cum este menționat în această ediție). În plus, ne așteptam la câteva anexe care să simplifice cantitatea de informații înaintată de epitomator,

precum un tabel cu *hapax*-uri. Tabelul de indici generali care încheie volumul ar fi putut fi, de asemenea, mai sistematizat.

Utilitatea textului tradus este incontestabilă. Informațiile adnotate pe marginea acestuia reprezintă o adevărată istorie detaliată a Imperiului Roman în perioada aleasă de epitomator. Prin urmare, această

lucrare editată se dovedește a fi foarte utilă mediului științific românesc, cu un impact pozitiv în istoriografia de profil și poate fi poziționată alături de ediții renumite din Europa.

DAN APARASCHIVEI

FLORIAN MATEI-POPESCU, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Conphys Publishing House, București, 2010, 325 p.

Volumul *The Roman Army in Moesia Inferior*, o istorie extinsă a unităților militare cantonate pe un segment apreciabil al Dunării de Jos, face parte dintr-o serie de lucrări publicate sub egida Centrului pentru studierea armatei romane care a fost înființat de câțiva ani de cercetători de la Institutul de Arheologie și Muzeul Național de Istorie din București.

Florian Matei-Popescu, autorul volumului de față și unul dintre coordonatorii colecției acestui centru, este deja cunoscut în mediul științific românesc, dar și internațional, ca specialist în istoria militară antică, în special din perioada romană. Prin studiile publicate până la apariția acestei cărți, dar și prin activitatea de cercetare desfășurată în diferite situri arheologice din regiune a reușit să convingă și să se impună în rândul istoricilor care se ocupă de provinciile Dacia și Moesia. Cartea supusă atenției are meritul de a fi fost redactată în limba engleză, astfel că obstacolul lingvistic ce ar fi îngăduit accesul cercetătorilor străini a fost înlăturat din start. Totuși, ceea ce dă cu adevărat valoare lucrării este capacitatea de sinteză pentru un volum de informații vast și, în cele mai multe cazuri, nesistematizat, chiar după publicarea în timp a unor surse importante. Era nevoie în istoriografia de specialitate de o carte cu acest subiect care interesează, pe lângă specialiștii istorici și arheologi și pe pasionații de istorie militară.

Intenția noastră în cele ce urmează este de a face o scurtă prezentare a lucrării cu câteva comentarii care, credem, se impun nu neapărat ca reproșuri, ci ca sugestii în abordările viitoare. Oricum, munca depusă a fost enormă și meritele autorului sunt indubitabile.

Planul lucrării este cât se poate de concis și destul de bine ales. În cele cinci capitole principale sunt cercetate cele trei legiuni care au staționat un timp îndelungat în provincie, trupele auxiliare din același areal geografico-administrativ și unitatea militară navală de pe Dunăre, *Classis Flavia Moesica*. Fiecare dintre aceste părți structurale conțin subcapitole adaptate la specificul și condițiile de evoluție a unității militare vizate.

Volumul începe cu un Cuvânt introductiv scris de mentorul autorului, profesorul C.C. Petolescu, în care sunt amintite câteva dintre etapele din evoluția științifică a colegului Matei-Popescu, Prefața, Lista de abrevieri și o Introducere. În ultima secțiune amintită este evocată importanța contribuției

istoriografiei românești și străine la scrierea istoriei militare romane din regiunea vizată. Această latură a istoriei romane este în strânsă corelație cu alte aspecte care sunt analizate cu atenție: cadrul politic de înființare a provinciei Moesia Inferior, organizarea sa administrativă și juridică etc. Invariabil, se delimitează rolul decisiv al armatei în acest proces. Nu sunt dezvoltate, în schimb, aproape deloc, discuțiile legate de formarea provinciei Moesia, la începutul secolului I p. Chr. Autorul consideră important să se oprească mai mult asupra termenului de *limes* moesic și a semnificației sale. Este o atitudine corectă dacă avem în vedere dispunerea trupelor de-a lungul Dunării, odată cu transformarea fluviului în graniță a Imperiului. Remarcăm, între altele, punerea pe tapet a unei probleme destul de disputată și anume existența unui *limes* maritim. Așa cum se demonstrează și în rândurile consacrate acestui subiect, pe baza mărturiilor despre militarii consemnați în cetățile de pe litoralul vest-pontic, nu se poate vorbi în această secțiune a Mării Negre de o astfel de structură defensivă care să fi funcționat efectiv în perioada imperială a Romei. Totuși, păreri în istoriografie rămân împărțite.

În capitolul I, dedicat legiunii a V-a Macedonica, se discută pe larg istoria acestei unități militare încă de la fondare. Autorul recunoaște că, din cauza incertitudinii izvoarelor este dificil a se reconstitui fidel primele etape ale afirmării legiunii. Sunt relatate, în continuare, surse consistente despre prezența unității militare pe linia Dunării de Jos, cu implicarea sa în conflictele regionale, dar se evocă și deplasarea temporară în Orient, între 62–71 p. Chr. Istoria legiunii între 87 și 167 p. Chr. este abordată separat. Este surprins contextul participării la războaiele dacice și, apoi, condițiile părăsirii Moesiei Inferior odată cu mutarea la Potaissa, în Dacia. Relativ la strămutarea legiunii a V-a, în 167, 168 – dată preluată inclusiv de autorul lucrării de față – sau la o dată mai târzie, poate după atacurile costoboce din 170, ne așteptăm la comentarii mai consistente. Este bine știut că acest aspect a fost legat de posibila ridicare la rang municipal a orașului Troesmis.

Un subcapitol important este alocat prosopografiei unității militare în perioada șederii în provincia moesică, cu explicații detaliate despre fiecare membru identificat al acesteia. Comandanți de legiune, ofițeri, subofițeri, simpli soldați și veterani cunoscuți din izvoarele disponibile, exploatate exhaustiv, sunt prezentați într-o succesiune logică.

Fără a face referiri consistente la șederea și activitatea în provincia vecină Dacia, se amintește foarte sumar următoarea etapă din istoria legiunii a V-a Macedonica, corespunzătoare revenirii la sudul Dunării, tot la Oescus, în timpul lui Aurelian. Menționarea ștampilelor legiunii descoperite pe teritoriul Moesiei este foarte importantă mai ales pentru crearea unei imagini complete despre arealul pe care îl avea sub supraveghere.

Capitolul al II-lea are ca obiect de studiu istoria legiunii I Italica. După scurta istorie a unității militare de dinainte de încartuirea sa în Moesia, o atenție specială se acordă perioadei cât a staționat în provincia dunăreană, la Novae. Istoria timpurie a acestei legiuni este mai bine cunoscută, chiar de la formarea sa, probabil în anul 67 p. Chr. Perioada petrecută în Moesia poate fi controlată cel mai bine, prin prisma bogatului material documentar de care dispunem din situl arheologic cercetat de decenii bune de echipele de arheologi polonezi și bulgari, dar și din alte centre ale provinciei dunărene. Sunt comentate cu detalii unele documente epigrafice care oferă informații mai vaste despre răspândirea facțiunilor din regiune în interiorul provinciei, dar și misiunile desfășurate în afara Moesiei Inferior. Atrag atenția inscripțiile din centre de pe limesul dunărean, din sectorul părăsit de legiunea V Macedonica după plecarea în Dacia. Pe baza acestora s-a putut constata că acest segment strategic pentru întreaga zonă a revenit pentru supraveghere și intervenție tocmai legiunii I Italica. Prosopografia legiunii confirmă numărul important de militari care ne-a parvenit până astăzi. Meticulozitatea cu care este descrisă cariera unora dintre membrii acestei unități, chiar dacă limitată la informațiile laconice din surse, este remarcabilă. Totuși, câteva comentarii mai consistente legate de influența unității respective asupra vieții civile din regiune, eventual despre aportul demonstrat la dezvoltarea urbană, ar fi fost indicate. În opinia noastră, legăturile armatei cu orașul, cu viața civilă, cu tot ceea ce însemna sistem administrativ și juridic privite din perspectiva unui cunoscător al istoriei militare romane ar putea căpăta o altă dimensiune.

Legiunii XI Claudia Pia Fidelis îi este alocat capitolul al III-lea. La fel ca și în cazul primelor două legiuni, etapele de evoluție a unității, dispunerea sa în Moesia, dar și prosopografia și un repertoriu cu ștampilele de legiune identificate în urma cercetărilor arheologice compun o imagine utilă oricărui specialist în istoria romană de la Dunărea de Jos. Desfășurarea legiunii în Moesia Inferior ar putea fi documentată, conform autorului, imediat după atacul dacic din iarna dintre 101 și 102 p. Chr. Dacă inițial a fost cantonată la Oescus, după aproximativ un deceniu sediul legiunii a fost fixat la Durostorum. O remarcă interesantă de strategie militară regională este aceea legată de teritoriul controlat de *legio XI Claudia*, după transferul legiunii V Macedonica de la Troesmis în Dacia. Foarte interesant este că de spațiul nord-dobrogean se ocupa legiunea I Italica, cu sediul la Novae și nu legiunea XI Claudia care era amplasată mult mai aproape de această regiune-țintă.

În schimb, centrul Dobrogei se pare că era arondat unității militare cantonate la Durostorum. Chiar dacă autorul și-a propus să se oprească cu cercetarea imediat după domnia lui Marcus Aurelius, credem că s-ar fi impus, totuși, câteva mențiuni legate de momentul încetării activității legiunii în regiune. De altfel, atunci când a adunat ștampilele cu numele legiunii de pe materialul tegular a remarcat că unele se datau chiar și în secolul al IV-lea. Mai mult, ar fi fost de dorit, de asemenea, și un punct de vedere avizat în ceea ce privește contribuția armatei la desfășurarea civilă din regiune. Este demonstrat deja că așezările civile de pe lângă castru, de tipul *vici* sau *canabae*, au constituit elemente de bază în geneza orașelor. Contribuția directă sau colaterală a unităților militare la dezvoltarea și promovarea unor centre municipale importante pentru provincie este indiscutabilă. Este și cazul municipiului Durostorum, care a beneficiat direct și indirect de aportul unității militare legionare cantonate aici.

În următorul capitol, al IV-lea, sunt cercetate detaliat unitățile auxiliare: *alae*, *cohortes*, *numeri*. Pentru fiecare dintre cele zece *alae*, 32 *cohortes* și între două și patru unități neregulate de tip *numerus* s-a stabilit, în limita veridicității informațiilor de care a beneficiat autorul, locația, dar și componența acestor unități. Abordarea este puțin diferită față de capitolele alocate legiunilor, în sensul că, la final, dispunem și de un subcapitol cu câteva binevenite concluzii. Dintre acestea, am remarca faptul că, în ciuda unui număr consistent de unități militare auxiliare încartuirite în Moesia Inferior, sunt foarte puține informații despre amplasamentul exact al acestora, cel puțin în secolul I p. Chr., dar chiar și mai târziu. În ciuda acestei realități, Florian Matei-Popescu reușește să clarifice și să argumenteze unele ipoteze despre dispunerea unor trupe pe cuprinsul provinciei. Prosopografia acestor unități, realizată cu minuțiozitate, reprezintă, de asemenea, o cercetare foarte utilă.

Flotei dunărene, *Classis Flavia Moesica*, îi este alocat ultimul capitol al lucrării. Cu o istorie ale cărei începuturi se plasează în prima parte a secolului I p. Chr., flota moesică își avea inițial cartierul general la Ratiaria. Denumirea de Flavia este consemnată documentar abia în anul 92, dar este foarte posibil ca reorganizarea acestei unități și implicit denumirea sub care este cunoscută să dateze de la Claudius. De la începutul secolului al II-lea p. Chr., Noviodunum a fost preferat drept centru al unității navale de la Dunărea de Jos. Prosopografia *Classis Flavia Moesica* urmează același tipar ca în cazul trupelor de uscat prezentate mai sus. În schimb, capitolul nu se mai încheie cu informații despre materialul tegular cu denumirile abreviate ale unității. Doar la note sunt comentate pe scurt aceste materiale. Cert este că există suficiente astfel de dovezi pe cuprinsul provinciei, iar materialele din această categorie se regăsesc, pe lângă Noviodunum, la Carsium, Troesmis, Dinogetia, Barboși, dar și în alte centre dunărene. De altfel, credem că indicat ar fi fost și un tabel la finalul cărții cu tot materialul

tegular în care au fost menționate, cu diverse abrevieri, unitățile cercetate, de uscat sau navale.

Către finalul de volum sunt inserate două *Addenda*, denumite *Implicarea armatei din Moesia Inferior în războaiele lui Traian contra dacilor și Vexillationes din Moesia Inferior*. Prima anexă evocă, pe baza monumentelor epigrafice și a materialului tegular, unitățile care se documentează în teritoriile nord-dunărene în timpul războaielor daco-romane din timpul lui Traian și implicarea lor în celebrul conflict. Fiecare dintre cele trei legiuni ale Moesiei Inferior a fost destul de bine comentată prin prisma contribuției la cucerirea Daciei, la fel cum și o serie de trupe auxiliare au avut un rol important în campaniile romane la nordul Dunării. Căstrele din regiunea nord-dunăreană confirmă această realitate.

În cea de-a doua anexă sunt comentate informații din opt documente unde apar amintite vexilații ale unor unități militare care au activat în Moesia Inferior.

Concluziile volumului sunt consistente și bine sistematizate. Cele trei legiuni și circa 46 de unități auxiliare ar fi înglobat aproximativ 31500 de soldați, cel puțin în timpul lui Traian, când se înregistrează un maximum de reprezentare armată în regiune. De la Hadrian, o parte a acestor trupe sunt arondate teritoriului roman provincial de la nordul Dunării. Trei *alae* și nouă *cohortes* au revenit Daciei Inferior, astfel că sistemul defensiv roman de pe cursul Dunării de Jos a suferit modificări importante. Odată cu retragerea legiunii V Macedonica în Dacia, Moesia Inferior și-a modificat statutul în angrenajul de apărare a Imperiului. Numărul soldaților din provincie a scăzut, conform autorului, la aproximativ 17 500, în afara celor din forțele navale provinciale. Dar această situație s-a schimbat din nou odată cu retragerea aureliană, când legiunile a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina au fost mutate în sudul Dunării.

Armata Moesiei Inferior a fost, prin urmare, foarte activă, atât în teritoriile vecine, cum este cazul Daciei, dar unele trupe au participat și la campanii desfășurate la mare distanță. Este cazul acțiunilor contra părților purtate de Traian, dar și mai târziu, de Lucius Verus și apoi Septimius Severus, precum și a războiului împotriva evreilor răsculați în timpul lui Hadrian. Un rol important l-au jucat unele unități din Moesia în războiul civil de la sfârșitul secolului al II-lea, din preajma urcării pe tron a Severilor. O utilitate aparte în economia acestei lucrări o au

cercetările prosopografice pentru legiuni și celelalte unități militare moesice. Contabilizarea militarilor activi, dar și a veteranilor fiecărei unități are menirea de a crea o imagine complexă a acestor personaje și a structurii armatei romane provinciale în documentele vremii.

O listă bibliografică selectivă, șapte tabele care sistematizează reprezentarea unităților și a unei părți din aparatul de conducere a acestora, precum și un index al localităților antice și moderne din text încheie lucrarea.

Constatăm o abordare diferențiată în cercetarea unităților militare supuse discuției, așa cum este și normal, autorul trebuind să ia în calcul cantitatea și calitatea surselor disponibile, specificul acestor trupe, dar și contextul istoric de dezvoltare a regiunii și a Imperiului. Întreaga lucrare are la bază mai ales materialul epigrafic, o sursă vitală în ceea ce privește istoria militară antică în general. Câteva mici nesincronizări în traducere se pot constata, fără, însă, a impieta asupra valorii științifice de ansamblu. Ne așteptam, totuși, ca cercetarea să facă referire, cel puțin tangențial, și la căstrele de legiune sau auxiliare, precum și la așezările civile din jurul lagărelor militare. Este drept că autorul a urmat o linie unitară în tratarea subiectului în sensul că pentru toate unitățile militare cercetate a ales să se refere doar la elementele strict legate de trupe; observăm argumente, remarci, ipoteze consistente, aprecieri la cariere personale, mișcări de trupe, participarea legiunilor sau a formațiunilor auxiliare la conflicte, combinații de strategie, influență și răspândire teritorială. Constatăm avansarea mai multor opinii îndrăznețe referitoare la amplasarea unităților militare, chiar dacă sursele pe care își bazează ipotezele nu sunt foarte generoase. Îmbinarea informațiilor directe, survenite din izvoarele descoperite și interpretate, cu deducțiile indirecte, produs al gândirii logice reprezintă, în opinia noastră, secretul unei lucrări reușite.

Cele peste 2400 de note și referințe bibliografice sunt în acord cu cantitatea impresionantă de informație procesată pentru reușita unei cărți necesare și utile mediului științific. De altfel, recunoașterea valorii acestui volum a fost întărită deja de obținerea premiului „V. Pârvan” al Academiei Române, pentru anul 2010.

DAN APARASCHIVEI

VICTOR SPINEI, *Mongolii și românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca / Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclésiastique de Tholomeus de Lucca*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012, 290 p. (248 p. text + 42 fig.)

Publicat recent într-o ediție bilingvă, în bune condiții grafice, al treilea volum al colecției *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* se referă la invazia triburilor mongole în Europa de Sud-Est și în Asia Anterioară, precum și la impactul acesteia în regiunile carpato-dunărene.

Lucrarea debutează cu o *Introducere* (p. 8–9), în care este expusă motivația pentru care a fost aleasă spre analiză *Istoria ecleziastică* a cronicarului Tholomeus din Lucca. În acest sens, se menționează valorificarea unor manuscrise din ultima ediție a lucrării eruditului italian, apărută în anul 2009. Autorul își propune nu

doar să analizeze evenimentele prezentate în cronică, ci și să găsească puncte de convergență cu alte izvoare.

Capitolul I, *Tholomeus din Lucca și opera sa* (p. 10–17), prezintă succint reperele biografice ale cronicarului din Lucca, insistându-se asupra creațiilor sale din domeniul istoriei, care îi asigură un loc de seamă în cronicistica europeană de la începutul secolului al XIV-lea. Spre deosebire de mulți dintre confracții săi din perioada medievală, Tholomeus citează adesea izvoarele folosite.

Capitolul următor, *Propulsarea mongolilor pe scena istoriei eurasiatice* (p. 18–22), tratează geneza puterii acestora. O atenție deosebită este acordată evenimentelor aferente anului 1206, când a avut loc coagularea entității statale de sub conducerea lui Genghis-han, evenimentul fiind consemnat și în analele chinezești. Importanța sa covârșitoare va fi percepută mult mai târziu în Europa, datorită pe de o parte faptului că ofensiva triburilor nomade se afla atunci într-o fază incipientă, iar pe de altă parte interacțiunilor transcontinentale întâmplătoare și sporadice.

În capitolul III, *Expansiunea mongolilor în spațiul carpato-dunărean și confruntările lor cu românii* (p. 23–29), se reconstituie parcursul înaintării acestora în estul și centrul Europei. Victor Spinei relevă încadrările cronologice eronate din *Noua Istorie ecleziastică* a lui Tholomeus. Evenimentele fixate de acesta în 1231, care se referă de fapt la marea invazie din Europa Răsăriteană și Centrală din 1241–1242, prezintă un interes deosebit pentru istoria românilor. Cu aceasta ocazie sunt menționați românii (Oll[er]laci) și secuii (Siculi), care, după retragerea mongolilor, au ocupat trecătorile montane carpatine, cu misiunea de a le apăra de potențialii atacatori.

În capitolul IV, *Semantica etnonimului Olaci și a toponimului Silva în secolul al XIII-lea* (p. 30–38), se analizează critic, pentru început, conținutul semantic al etnonimelor Vlachi / Siculi / Saxones și Olaci cu derivatele lor. În acest context, Victor Spinei semnaleză și interpretarea eronată a etnonimului Ollerlaci, identificat cu localitatea Olmütz (Olomouc) din Moravia de către editorul elvețian al operei lui Tholomeus, Ottavio Clavuot. Toponimul Silva este considerat drept formă abreviată de la Ultrasilvas sau Transilvania, termeni ce desemnau zona intracarpatică în documentele secolului al XIII-lea. În ultima parte a capitolului sunt prezentate câteva informații cu privire la teritoriile românești extracarpatică și la locuitorii acestora de la începutul secolului al XIII-lea. Între altele, se evocă mențiunea Bracchiei în opera cronicarului Giovanni Villani în legătură cu campania mongolă din 1236–1242. Totodată, se reia discutarea textului cronicarului persan Rashid al-Din, în care românii din Transilvania sunt desemnați sub denumirea de Ulagh, iar cei din Moldova și Muntenia prin etnonimul Qara-Ulagh. Dacă locuitorii teritoriilor extracarpatică au acționat împotriva pericolului mongol în conformitate cu statutul lor politic

autonom, cei localizați în podișul transilvănean au fost integrați în sistemul defensiv al Coroanei arpadiene.

Capitolul V, *Strategia defensivă din estul Transilvaniei în secolul al XIII-lea* (p. 39–48), abordează sistemul defensiv de la granița estică a Regatului Ungariei, format din cetăți de pământ și piatră, suplimentat cu linii de fortificații, despărțite din loc în loc de căi de comunicație unde se amplasau porți și turnuri de supraveghere. În ceea ce privește factorul uman angrenat în protejarea hotarelor Regatului arpadian, pe lângă români, sași și secui, autorul îi menționează pe pecenegi și cumani. Dacă distrugerile materiale și umane provocate de hoardele mongole au fost ne semnificative în primăvara anului 1241, majoritatea cetăților refăcute sau nou construite au fost cucerite, iar locuitorii înrobiți într-un număr mai mare în timpul retragerii invadatorilor din primăvara sau din vara anului 1242.

În capitolul următor, *Înfiriparea contactelor diplomatice dintre oficialitățile mongole și acelea occidentale* (p. 49–54), este prezentată geneza și dezvoltarea interacțiunilor diplomatice mongolo-creștine. Victor Spinei subliniază importanța bulei lui Inocențiu IV din 21–22 martie 1245 și a deciziilor luate la Conciliul ecumenic de la Lyon din iunie 1245 pentru configurarea politicii confesionale a Papalității. Activitatea misionară în cuprinsul stepelor est-europene a continuat și chiar s-a amplificat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, prin măsurile preconizate la Conciliul ecumenic desfășurat la Lyon în mai–iulie 1274. Prin creștinarea mongolilor se viza cooptarea unui aliat puternic în disputa cu dinastia islamică pentru Locurile Sfinte.

Capitolul VII, *Hoarda de Aur și Bizanțul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea* (p. 55–59), evocă relațiile antagonice bizantino-mongole, făcându-se apel la mai multe categorii de surse scrise, pentru a se emenda inexactitățile întâlnite în diverse categorii de izvoare, inclusiv în opera lui Tholomeus din Lucca.

Următorul capitol, *Conflictul dintre Nogai și Toqtai din zona gurilor Dunării* (p. 60–72), tratează problema disputelor pentru supremația politică din teritoriile vestice ale Hoardei de Aur, precum și intervenția mongolilor în litigiul pentru tronul Ungariei. Sunt prezentate, pentru început, atât demersurile diplomatice întreprinse în Persia ilhanidă și Egiptul mameluc, cât și ciocnirile militare în care au fost implicați Nogai și Toqtai. Într-un scurt excurs, autorul analizează imaginea contrastantă a celor doi potențaii mongoli, așa cum transpare din textul lui Tholomeus, prin prisma evenimentelor politice și religioase din ultimul sfert al secolului al XIII-lea în care au fost implicați aceștia. O informație interesantă, în acest context, o constituie menționarea preocupării lui Nogai pentru asigurarea hegemoniei în zona gurilor Dunării. Victor Spinei nu acordă credit notificărilor lui Rashid al-Din, potrivit cărora Nogai ar fi cucerit efectiv, între 1287 și 1290, teritoriile rușilor, românilor și khrt / khreb (neam neidentificat),

susținând că potentatul mongol ar fi vizat doar controlul asupra neamurilor aservite anterior. În finalul capitolului este contestată și informația din Tholomeus despre prezența masivă a mongolilor în coaliția care l-ar fi sprijinit pe Carol Robert de Anjou în conflictul pentru ocuparea tronului Ungariei, la începutul secolului al XIV-lea. Autorul presupune că eventual s-ar putea admite cooptarea unor detașamente refugiate din stepele ponto-caspice sub comanda fiilor lui Nogai.

Capitolul IX, *Teatrul operațiunilor militare din Asia Anterioară la cumpăna secolelor XIII–XIV* (p. 73–83), se referă la conflictele militare dintre Ilhanatul persan și Sultanatul mameluc, mărunta discordie fiind prospera zonă est-mediteraneană. O atenție deosebită este acordată convertirii la Islam a ilhanului Gazhan, eveniment ce nu s-a soldat, așa cum ar fi fost logic, cu o armonizare a relațiilor bilaterale. Drept argumente pentru acutizarea conflictului, autorul menționează revendicarea autorității asupra lumii musulmane de către Gazhan și intenția de supunere a mamelucilor, în spiritul aspirațiilor mongolilor de dominație universală. Totodată sunt analizate succint unele asemănări dintre cele două state din punct de vedere militar, politic, cultural, economic și lingvistic la cumpăna secolelor XIII–XIV. Ultima parte a capitolului se ocupă de campania din anii 1299–1300, când trupele ilhanului Gazhan, însoțite de cele ale vasalilor georgieni și armeni, au ocupat, între altele, mai multe orașe pe valea Iordanului, între care și Ierusalimul. În ciuda faptului că vestea a alimentat speranțele creștinilor din Occident pentru redobândirea Locurilor Sfinte, mongolii au fost obligați să abandoneze în scurt timp Siria și Palestina, nereușind să asigure controlul acestor teritorii, care astfel au revenit sub administrarea mamelucă.

Capitolul X, *Confruntările dintre Ilhanatul persan și Sultanatul mameluc din primii ani ai secolului al XIV-lea* (p. 84–90), prezintă conflictul dintre mongoli și mameluci, caracterizat prin ciocniri în regiunile de graniță și acțiuni ofensive împotriva unor ținuturi aflate sub controlul vasalilor din cele două state. Sunt evocate campaniile inițiate de ilhanul Gazhan în Siria din anii 1301 și 1303, precum și cele inițiate de ilhanul Uljeitu în Siria la sfârșitul anului 1312 și la începutul anului 1313, toate încheiate cu eșecuri. Drept cauze sunt menționate intemperiiile, lipsa unei logistici adecvate, superioritatea numerică a mamelucilor și poziția geopolitică a celor două state combatante. Au urmat represalii ale mamelucilor, care, profitând de declinul potențialului ofensiv al mongolilor, au inițiat, în 1302, 1304 și

1305–1306 acțiuni ofensive în Cilicia, încheiate cu impunerea obligativității din partea armenilor de a plăti tribut atât sultanului mameluc cât și suveranilor ilhanizi. Asemenea acțiuni ofensive, de o parte și de alta, au mai continuat până în 1316, fără să producă însă modificări teritoriale, Persia ilhanidă încetând să mai reprezinte o amenințare de temut pentru statul mameluc.

În ultimul capitol, intitulat *Considerații generale asupra raporturilor politice din estul Mediteranei* (p. 91–99), sunt enumerate, pentru început, unele inadvertențe din *Noua istorie ecleziastică* a lui Tholomeus, autorul oferind argumentația necesară afirmațiilor sale. O atenție deosebită este acordată problemei Locurilor Sfinte. Este analizată atitudinea liderilor mongoli din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și începutul celui de al XIV-lea în ceea ce privește promisiunea de cedare a Țării Sfinte reprezentanților creștinătății. În ultima parte a capitolului sunt prezentate conceptele unor ideologi creștini, în opinia cărora obținerea controlului asupra Palestinei trebuia să fie rodul propriilor eforturi ale factorilor responsabili seculari și temporali ai Occidentului romano-catolic, în frunte cu suveranii pontifi și cu suveranii de prestigiu.

A doua parte a prezentului volum reprezintă traducerea franceză a celei dintâi, aceasta datorându-se Michaelei Spinei. Inițiativa este binevenită, întrucât este de natură să faciliteze introducerea lucrării în circuitul științific internațional, fapt cu atât mai util cu cât problemele discutate în cuprinsul tomului au fost evocate constant în istoriografia mondială, chiar în mai mare măsură decât în cea românească.

La acestea se adaugă abrevierile, bibliografia selectivă, sursele ilustrației (atât în limba română cât și în cea franceză), indicele și ilustrația propriu-zisă.

Rod al documentării sistematice în bibliotecile unor centre europene de larg prestigiu, lucrarea lui Victor Spinei excelează în clarificarea multor aspecte de detaliu, dar și în pronunțarea unor concluzii de largă respirație. Remarcăm existența unor greșeli minore de editare, greșeli care însă nu știrbesc din valoarea volumului. Nu putem încheia fără a sublinia că, valorificând informațiile din lucrările lui Tholomeus și din alte surse contemporane, această sinteză contribuie la o mai bună și nuanțată cunoaștere atât a istoriei mongolilor, cât și a comunităților românești din spațiul carpato-danubian.

MARIUS ADUMITROAIEI

LIA BĂTRÂNA, ADRIAN BĂTRÂNA, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cerceări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, XXIX, Piatra Neamț, *Biblioteca Memoriae Antiquitatis*, 2012, 520 p. cu 91 fig. alb-negru și color și XVI planșe în afara textului.

Impresionantul volum a fost lansat public cu prilejul celei de a XIX-a ediții a simpozionului Artă și civilizație medievală, desfășurat la Suceava între 23–25 noiembrie 2012 în cadrul Muzeului Bucovinei,

organizat de Consiliul Județean, Facultatea de istorie și geografie a Universității „Ștefan cel Mare” și de Direcția pentru cultură și patrimoniu național Suceava. Cartea are ca editor pe dr. Gheorghe Dumitroaia,

director al prestigiosului Muzeu de istorie și arheologie din Piatra Neamț, instituție care împreună cu Mănăstirea Bogdana din Rădăuți au asigurat cheltuielile de editare a volumului prefațat cu un inspirat *Cuvânt de suflet* al Înalt Prea Sfințitului Pimen, arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților.

Autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna s-au impus istoriografiei românești îndeosebi ca cercetători ai monumentelor ecleziastice de pe teritoriul de la est de Carpați din secolele XIV–XV. Lor le datorăm, între multe altele, identificarea și stabilirea tipologiei bisericilor de la Giulești-Boroaia, cu boltire gotică; Netezi-Neamț, de plan dreptunghiular cu pile angajate în axul transversal; Niculițel – Tulcea, de plan cruce greacă simplă, redată ulterior în deceniile patru–cinci din secolul al XIV-lea; Bistrița – Neamț, triconc cu gropniță, ctitorie și necropolă a lui Alexandru cel Bun, cu etapele ulterioare etc.

Cercetările arheologice de la biserica „Sf. Nicolae” din Rădăuți, întreprinse de Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna în anii '70, au fost prilejuate și de restaurarea monumentului. Încă din acel moment arheologii au avut drept obiective: 1. Vechimea și caracterul așezării medievale de la Rădăuți; 2. Succesiunea și încadrarea arheologică a complexelor descoperite; 3. Funcția ansamblului de la Rădăuți și rolul jucat de acesta în întemeierea statului medieval la est de Carpați și 4. Necropola domnească din interiorul lăcașului de cult. Investigațiile științifice întreprinse de Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna asupra materialelor arheologice (ceramică, unelte, obiecte de uz casnic, monede, accesorii vestimentare etc.), dar mai cu seamă asupra necropolelor din cele două lăcașuri de cult, B–1 (biserica de lemn datată între primul și ultimul sferturi de secol XIV) și B–2 (biserica de zid, aparținând lui Petru I, din ultimul sfert de secol XIV) au fost completate salutar de studiile de antropologie, datorate cercetătorilor dr. Nicolae Mirițoiu și dr. Mihai Constantinescu (p. 111–120) de la Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer” din București și de paleogenetică umană, efectuate de prof.dr. Alexander Rodewald, directorul Departamentului de Biologie al Universității din Hamburg și dr. Georgeta Cardoș, de la Institutul de Biologie „Dr. Victor Babeș” din București (p. 121–168). Rezultatele cercetărilor de antropologie și paleogenetică umană se vor dovedi de importanță majoră pentru numeroase concluzii prezente în diferite capitole ale volumului, după cum vom vedea mai jos. Alături de aceste două studii, un altul, cel de arhitectură, este datorat distinsului arhitect Gheorghe Sion de la Institutul Național al Patrimoniului din București (p. 281–294).

Coroborând rezultatele propriilor investigații cu cele cercetătorilor sus-amintiți, autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna au ajuns la importante concluzii privind: 1. Stabilirea nivelurilor de viață; 2. Identificarea înhumațiilor și, pe acest temei, stabilirea genealogiei și cronologiei domnilor și a familiilor domnitoare din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea; 3. Stabilirea funcțiilor îndeplinite de ansamblul arhitectural medieval de la Rădăuți; 4. Organizarea spațiului funerar în arhitectura ecleziastică

a Țării Moldovei în primul veac de existență a acesteia; 5. Pictura bisericii „Sf. Nicolae” din Rădăuți: etape și ctitori.

În ceea ce privește stabilirea nivelurilor de viață, autorii stabilesc existența a opt niveluri în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XIII-lea și ultimul sfert al secolului al XVIII-lea. Dintre acestea, primele cinci se succed, delimitându-se astfel: 1. între sfârșitul secolului al XIII-lea și primul sfert de veac XIV; 2. între acesta din urmă și ultimul pătrar de secol XIV, la debutul cărei etape se construiește biserica de lemn din bărne, de tipul *blockbau*, de 5m/5m, cu un altar de 2,40 m adâncime și 3m lățime, cu trei morminte la interior, notată de autori cu B–1; 3. ultimul sfert de secol XIV, când se construiește, între 1387–1391, actuala biserică, fără pridvor, indicată de cercetători cu B–2 (p. 64–68); 4. prima jumătate a secolului al XV-lea, dominată de domnia lui Alexandru cel Bun când, în opinia autorilor a avut loc realizarea primului decor pictural interior; 5. a doua jumătate a secolului al XV-lea, etapă în care Ștefan cel Mare așează pietrele funerare pe mormintele predecesorilor săi în scaunul Moldovei, înlocuiește ancadramentele de la uși și ferestre, învelitoarea edificiului și repictează biserica.

Pentru identificarea înhumațiilor și, pe acest temei, stabilirea genealogiei și cronologiei domnilor și a familiilor domnitoare din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea au fost esențiale rezultatele cercetărilor de antropologie și de paleogenetică umană. Cele două necropole rădăuțene (B–1 și B–2) adăpostesc nouă înhumați princieri: trei în modesta biserică de lemn: Bogdan I, decedat în 1367, la 60 de ani; Lațcu, fiul celui dintâi, mort în 1375, în jurul vârstei de 30 de ani (p. 205) și Costea voievod, soțul Mușatei, tatăl domnilor Petru I și Roman I; ceilalți șase înhumați, cu doar cinci lespezi funerare, sunt adăpostiți de a doua necropolă, biserica de zid, ctitorită între 1387 și 1391. Mormântul fără lespeze ar aparține primului episcop de Rădăuți, Lavrentie - Leontie. Celelalte morminte, M–81, M–79, M–69, M–84 și M–83, cu lespezi funerare, aparțin, în ordine, domnilor Moldovei Petru I și Roman I, fiii Margaretei-Mușatei și ai lui Costea voievod; Ștefan I, fiul lui Roman I; jupanului Bogdan, adolescent de 14–15 ani, fratele uterin al lui Alexandru cel Bun, fiii lui Roman I și, ultimul, Bogdan, decedat la numai trei ani, fiul lui Alexandru cel Bun (p. 205–206).

În privința genealogiei și cronologiei domnilor și familiilor domnitoare ale Moldovei celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna propun clarificări asupra problemelor mult controversate în istoriografie precum: discontinuitatea dinastică între Bogdan I și Lațcu, pe de o parte și Petru I și urmașii săi, pe de altă parte, idee susținută anterior, între alții, de Ilie Minea, N. Iorga, Gh. I. Brătianu, C. C. Giurescu, Leon Șimanschi, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna (p. 194–196); continuitatea dinastică „per masculos” între Bogdan I, Lațcu și Petru I, opinie întâlnită la Gh. Șincai, P.P. Panaitescu, C. Cihodaru, C. Rezachievici, Ștefan S. Gorovei, Valentina Eșanu și Andrei Eșanu.

Pe baza analizelor de paleogenetică umană, de expertiză ADN a osemintelor celor înhumați în bisericile B-1 și B-2, coroborate cu informațiile izvoarelor istorice, autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna ajung la încheieri deosebit de importante, rezumate astfel:

Bogdan I și Lațcu, pe de o parte și Costea voievod, Petru I, Roman I și Ștefan I pe de altă parte nu se înrudesc „per masculos”, iar sub raport genealogic reprezintă două familii, două dinastii, distincte;

Doamna Margareta-Mușata, mama fraților Petru I și Roman I, este sora uterină a lui Lațcu (din M-85) și fiică a lui Bogdan I (din M-66), iar prin căsătoria sa cu voievodul Costea (din M-82) s-a realizat înrudirea dintre cele două familii. Primii doi domni ai Moldovei, Bogdan I și Lațcu „sunt reprezentanții dinastiei maramureșene” iar ceilalți patru – Costea voievod, Petru I, Roman I și Ștefan I – „sunt membrii dinastiei locale, moldovenești” astfel încât „la moartea lui Lațcu, în absența unui urmaș direct sau colateral al acestuia pe linie masculină, prin urcarea pe tron a lui Petru I, intervine o discontinuitate dinastică” astfel că „succesiunea s-a realizat nu prin «os domnesc» ci prin «sânge domnesc», adică prin femeii” (p. 200–202).

Ștefan I (din M-69) și jupanul Bogdan (din M-84), fratele lui Alexandru cel Bun, sunt fii lui Roman I, dar din două căsătorii diferite, prima soție fiind „de origine locală, moldovenească, și nu lituanică din ramura Koriatovici” (p. 203–204 și p. 208 cu Tabloul genealogic).

Jupanul Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, asociat acestuia la domnia Moldovei între 1400–1407, este tatăl lui Bogdan al II-lea, deci bunicul pe linie paternă al lui Ștefan cel Mare, opinie prezentă la Melchisedec Ștefănescu, N. Grigoraș, C. Rezachievici, Valentina Eșanu și Andrei Eșanu (p. 211).

Jupanul Bogdan, înhumatul din M-83, decedat la numai trei ani, este ultimul copil al lui Alexandru cel Bun și al soției sale Marina, opinie frecventă, de altfel, în istoriografia noastră (p. 215).

În context autorii abordează într-un capitol, al XIII-lea, controversata problemă a lui Costea voievod. Cercetările de paleogenetică umană și antropologie, coroborate cu izvoarele istorice conduc pe autori la concluzii care, desigur, vor suscita interesul specialiștilor. Astfel, Costea, ultimul înhumat din bisericuța de lemn, decedat la cca. 60 de ani, a trăit între 1328–1387 (p. 206 și 256), este de origine locală, s-a aflat în fruntea unei formațiuni teritorial – politice din depresiunea Rădăuților și s-a căsătorit anterior anului 1348 cu Margareta-Mușata, fiica lui Bogdan I, unire din care rezultă fii Petru I și Roman I, viitorii domni ai Moldovei. Costea voievod, care în opinia autorilor este unul și același cu Constantin, pomenit la 1386 în registrul de socoteli al orașului Caffa, și care între 1377–1387, cu sprijinul lui Petru I, ocupă tronul „Țării Valahe” aflată în sud-estul Moldovei. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna identifică pe acest Costea-Constantin cu acel Costea din Pomelnicul mănăstirii Bistrița și în memoria căruia în biserică „Sf. Nicolae” s-a pus o lespede funerară,

fie cea ilizibilă astăzi, de lângă stâlpul de sud-vest, fie o alta, dispărută (p. 253–274).

Convingătoare sunt precizările privind etapele și funcțiile ansamblului de la Rădăuți, de la reședința voievodului Costea, la funcția de primă reședință domnească a Țării Moldovei, pentru ca la începutul secolului al XV-lea, 1408–1413, să-și modifice rolul, devenind sediul nou înființatei episcopii de la Rădăuți (p. 275–280).

Cercetările arheologice, dar nu numai acestea, permit autorilor încheieri asupra organizării spațiului funerar în arhitectura ecleziastică a Țării Moldovei în primul veac de existență a acesteia. Plecând de la constatările că biserica de lemn este prima necropolă domnească a Moldovei, aici fiind înmormântați Bogdan I, Lațcu și Costea, iar biserica de zid este cea de a doua necropolă domnească, inaugurată cu înhumarea lui Petru I, urmată de cea a fratelui său Roman I, apoi de înmormântarea fiului acestuia Ștefan I, iar la începutul secolului XV, de aceea a jupanului Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (p. 279) autorii conchid, cu deplină îndreptățire, în opinia noastră, că amplasarea haotică a mormintelor în câmpul naosului bisericii de zid de la Rădăuți denotă că în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și la începutul celui următor în Moldova nu au existat preocupări de a identifica soluții speciale în problema spațiului funerar, pentru că această problemă nu apăruse în conștiința comanditarului, fenomen care apare odată cu ctitoria de la Bistrița a lui Alexandru cel Bun (p. 307–308).

Picturii din biserică Rădăuți i s-a rezervat un amplu capitol (p. 309–255) în care autorii abordează datarea, iconografia etc. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna identifică un prim strat al decorului, datorat pictorilor lui Alexandru cel Bun, „poate Nechita și Dobre”, cărora le atribuie și portretul Anastasiei, fiica lui Lațcu, refăcut peste decenii de pictorii lui Ștefan cel Mare (p. 317–318). Coroborând datele arheologice și iconografice cu observațiile cercetărilor anterioare ale subiectului, autorii ajung la concluzia că „Pictura bisericii de la Rădăuți a început în primăvara anului 1497, după terminarea celei de la Voroneț și, poate, în același timp cu aceea de la Pătrăuți” (p. 322) iar analiza iconografiei din altar îi determină să afirme că „cel puțin un membru al echipei de pictori de la Voroneț a lucrat și la Rădăuți” (p. 327). Tabloul votiv de la biserică „Sfântul Nicolae” din Rădăuți ar reprezenta pe „ctitorul bisericii, Petru I, iar adolescentul care îi urmează este unul dintre fii săi, foarte probabil Ivașcu” (subl. ns., p. 340) și mai identifică „pe Ștefan cel Mare, urmat de fiul său Bogdan, viitorul voievod Bogdan al III-lea, aici recent asociat la domnie, cu prințesa Maria și cu doamna Maria Voichița, soția domnitorului” (p. 347).

Ansamblurile picturale, împreună cu tablourile votive de la Pătrăuți, Voroneț și Rădăuți constituie un grup a căror cercetare mai amănunțită poate conduce la rezolvarea problemelor atât de controversate privind corecta datare a fiecăruia în parte, fapt întrevăzut, de altminteri, și de autori. În context ar

trebui găsite răspunsuri pe deplin satisfăcătoare la următoarele întrebări:

1. De ce în tabloul votiv de la biserica Voroneț unicul fiu în viață al lui Ștefan cel Mare, Bogdan, cu toate că era deja purtător al titlului de „voievod”, după cum îl arată inscripția de deasupra sa, este plasat abia după mama și sora sa ?

2. De ce în tabloul votiv de la biserica Pătrăuți, refăcut peste cel inițial (și sunt întru totul de acord cu autorii că „este o replicare care respectă cu fidelitate pe cea dintâi”, nota 61, p. 321) apar reprezentate Maria și Ana și un singur fiu al ctitorului – Bogdan – dar plasat aici imediat după ilustrul său părinte? Explicația autorilor privind prezența celor două fiice în tabloul votiv de la Pătrăuți conform căreia știrea despre moartea domniței Ana „pare să fi ajuns prea târziu la cunoștința zugravilor ce pictau” (nota 62, p. 321) nu este, în opinia noastră, convingătoare.

3. De ce chipul lui Ștefan cel Mare de la Rădăuți nu reproduce modelul portretelor acestuia de la bisericile Voroneț, Pătrăuți și Dobrovăț, înscriindu-se, mai curând, unei „amintiri – tradiții” ?

Autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna consideră că primul personaj al tabloului votiv de la Rădăuți reprezintă pe ctitorul bisericii, Petru I, fapt pe deplin justificat, dar nu oferă nici un argument pentru identificarea lui Ivașcu în tânărul care îi urmează, purtător și el al unei coroane voievodale. În imaginea

de la Fig. 66 (p. 492), în spațiul dintre aceste două prime personaje, se află un sgraffito în care se poate lectura, cu oarecare dificultate, „Alexandru voievod starag«»”. Firește că inscripția este tardivă dar, chiar și așa, merită a fi luată în seamă. Este firesc să ne întrebăm dacă aceasta reprezintă o tradiție (re)cunoscută în cadrul viețuitorilor așezământului rădăuțean sau poate cel de-al doilea personaj din tabloul votiv este tot un fiu al lui Ștefan cel Mare.

Fără pretenția de a fi epuizat toate aspectele importante abordate de cei doi autori pe parcursul celor 550 de pagini (între care și un extins rezumat în limba franceză, un indice onomastic și toponimic și 91 figuri alb-negru și color) încheiem cu bucuria de a fi parcurs rezultatele unor îndelungate și fructuoase cercetări interdisciplinare, întreprinse pe durata a patru decenii, autorii reușind să ofere istoricilor răspunsuri la multe dintre întrebările care au preocupat pe specialiștii domeniului de-a lungul a mai multor generații. Totuși, cu realism și modestie, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna mărturisesc în finalul impresionantului lor demers că „din rândul concluziilor, unele au caracter definitiv, altele pot comporta încă discuții și nuanțări” cartea nefiind „un capăt de drum, ci doar un stadiu al cercetării științifice”.

ION I. SOLCANU

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, *Contribuții mărunte la istoria arhitecturii din Ținuturile Suceava și Cernăuți (secolele XIV–XVIII)*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2011, 80 p. + 102 pl.

Autoarea acestei cărți este muzeograful sucevean Paraschiva-Victoria Batariuc. Doctor în istorie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, domnișoara Batariuc s-a impus în cercetarea Evului Mediu românesc, publicând numeroase studii și articole de specialitate, printre care punem enumera următoarele: *Cahle din Moldova medievală secolele XIV–XVII* (1999), *Cetatea de Scaun a Sucevei: monografie* (2004) și volumul *Catalogul Colecției Romstorfer. Ceramica monumentală* (2008), pentru care a primit Premiul „George Oprescu” al Academiei Române. De asemenea, a lucrat pe numeroase șantiere arheologice și a organizat expoziții în cadrul Muzeului de Istorie din Suceava.

Cartea de față debutează cu un *Cuvânt înainte*, semnat de Î.P.S Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, din rândurile căruia aflăm că această lucrare este rodul unei munci stăruitoare, de vocație, ce o caracterizează pe autoare. Este subliniată, în același timp, însemnătatea lucrării: „aceste contribuții mărunte sunt de-o importanță capitală în înțelegerea istoriei arhitecturii în ținuturile Suceava și Cernăuți; ele îmbogățesc cunoașterea și aduc limpeziri și precizări în domeniu” (p. 5).

Introducerea (p. 7–8) oferă o succintă trecere în revistă a preocupărilor privind arhitectura medievală din Moldova, precizând totodată scopul principal al cărții, acela de „a aduce unele informații furnizate de cercetările arheologice efectuate în a doua jumătate a

secolului XX în Moldova” (p. 7). Există și o motivație personală a autoarei, și anume, aceea de a contribui, prin lucrarea de față, la istoria monumentelor arhitectonice din „ținutul de baștină al strămoșilor săi” (p. 7).

Partea întâi, *Arhitectura ecleziastică din Ținuturile Suceava și Cernăuți. Secolele XIV–XVII* (p. 9–48) recreează cronologic istoria lăcașelor de cult (schituri, biserici, mănăstiri), datorate unor ctitori diverși, domni și boieri, coroborând informațiile sumare oferite de tradițiile locale, de legende și de izvoarele documentare cu cele oferite de cercetările arheologice.

Valorificând datele oferite de izvoarele documentare și procedând la analiza informațiilor furnizate de cercetările arheologice, autoarea realizează o imagine de ansamblu a arhitecturii ecleziastice. A urmărit să puncteze, pentru fiecare lăcaș de cult în parte, elementele ce țin de datare, ctitor, planimetrie, decor interior și exterior, etape de construcție, perioada de funcționare, ca și rezultatele cercetărilor arheologice.

În acest demers, autoarea debutează cu prezentarea succintă a informațiilor furnizate de cercetările arheologice, cu privire la existența în teritoriul est-carpatic a unor lăcașe de cult anterioare întemeierii Țării Moldovei, cum ar fi bisericile de la Bâtea Doamnei, Vicno-Martinovca și Vasileu, raionul Zastavna, regiunea Cernăuți, datând din secolele XII–XIII.

Din secolul XIV au ajuns până la noi doar două edificii de cult, și anume: biserica Sfânta Treime din Siret, atribuită de tradiție lui Sas, fiul lui Dragoș, și biserica Sfântul Nicolae de la Rădăuți, atribuită lui Bogdan I. Cu toate acestea, cercetările întreprinse în Moldova începând deceniul șase al secolului trecut au adus la lumină o serie de vestigii aparținând unor biserici dispărute în timp, unele dintre ele fiind suprapuse de edificii de cult actuale. Printre acestea putem enumera vestigiile unei biserici aflate în cuprinsul bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți, fundațiile de piatră ale unui edificiu ecleziastic de lemn descoperite în cuprinsul bisericii Sfânta Înviere din Suceava, vestigiile unui lăcaș de cult din lemn aflat în perimetrul bisericii catolice Sfânta Fecioară de la Baia. Din același secol datează paraclisul Cetății de Scaun a Sucevei, descoperit pe latura de est a fortului mușatin, dar și vestigiile a două biserici suprapuse descoperite pe Câmpul Șanțurilor în anul 1952, în zona cercetată anterior de arhitectul Karl A. Romstorfer.

O altă perioadă importantă în ceea ce privește istoria arhitecturii ecleziastice din Moldova, pe care autoarea o tratează pe larg, este cea a domniei lui Ștefan cel Mare, caracterizată printr-o amplă activitate în domeniul edificării unor biserici și mănăstiri. Apare un nou stil, și anume *stilul moldovenesc în arhitectură*, ce îmbină elemente gotice și sud-dunărene, dar și *sistemul de bolți moldovenești*. Din această perioadă datează bisericile II și III ale Mănăstirii Probota, Mănăstirea Putna, mănăstirea de călugărițe de la Pătrăuți, bisericile mănăstirilor Sfântul Ilie și Voroneț, biserica de la Bălinești (ctitorită de logofătul Ioan Tăutu), biserica de la Arbore (portarul Luca Arbure).

Domnia lui Petru Rareș desemnează o perioadă de intensă activitate artistică, concretizată prin ctitorirea unor capodopere ale arhitecturii și picturii murale românești, cum ar fi: biserica IV a Mănăstirii Probota, biserica Mănăstirii Humor (logofăt Toader Bubuog), biserica Mănăstirii Moldovița, biserica Mănăstirii Râșca.

Autoarea își focalizează atenția și asupra bisericilor aparținând unor comunități etnice și confesionale diverse. Aflăm astfel că în orașul Suceava și în apropierea sa se păstrează edificii ecleziastice aparținând comunității armene: bisericile de secol XVI Sfânta Cruce, Sfântul Simion (Turnul Roșu), biserica mănăstirii de călugărițe Hacicadar și biserica mănăstirii dedicată Sfântului Auxentie (Oxen) de secol XVII. De asemenea, în secolul XVII sunt menționate două biserici catolice, de a căror existență aflăm din informațiile furnizate de misionarii catolici, însă vestigiile acestora nu au fost descoperite până în prezent.

A doua parte, *Arhitectura laică din Ținuturile Suceava și Cernăuți. Secolele XIV–XVII* (p. 49–80) tratează succint diverse edificii cu caracter laic, militare și civile, menționate de tradițiile locale și de documentele scrise (acte de cancelarie, cronici, însemnări ale călătorilor străini), evidențiate în cursul secolului trecut de cercetările arheologice.

Paraschiva Batariuc prezintă încă din primele rânduri cronicile care fac referire la originea și localizarea cetăților existente în teritoriul est-carpatic. Acestea se grupează în două categorii: cronici interne (*Letopisețul* lui Grigore Ureche și *Cronica polonă* a lui Miron Costin) și izvoare narative externe (*Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate*).

În ceea ce privește cele două edificii militare din Suceava (una la vest, *Cetatea Șcheia*, și a doua la est de oraș, *Cetatea de Scaun*), sunt discutate sistematic o serie de aspecte privind perioada de început a cetăților, etapele de edificare și modificările aduse de-a lungul timpului, cauzele care au determinat abandonarea și distrugerea acestor fortificații.

Autoarea își focalizează cercetarea asupra unor edificii cu caracter civil, precum curțile domnești, reședințele boierești și locuințele din mediul urban și rural. Acordă o importanță deosebită fragmentelor de cahle, de tipuri variate și divers decorate, descoperite în cuprinsul acestor edificii.

Cercetările arheologice efectuate pe parcursul secolului trecut au dus la descoperirea unui ansamblu de clădiri compunând Curtea Domnească de la Suceava, dar și a unor construcții, cu destinații diverse (case domnești, stăreții, clisiarnițe) aflate în incinta unor mănăstiri precum: Putna, Probota, Slatina, Sucevița etc. Au fost descoperite, în urma cercetărilor arheologice de suprafață, dar și a săpăturilor arheologice sistematice, reședințe boierești, aflate toate în satele pe care respectivii proprietari de pământ le dețineau.

Din categoria locuințelor urbane, cele mai multe descoperiri provin din Baia și Suceava. Locuințele de la Baia sunt încadrate în mai multe tipuri constructive: locuințe de suprafață, locuințe de suprafață cu pivnițe, locuințe adâncite, realizate în diferite tehnici de lucru. Spre deosebire de Baia, la Suceava au fost folosite și bordeie. Locuințele rurale se pot încadra în mai multe tipuri: bordeie, locuințe adâncite și locuințe de suprafață. Astfel de locuințe au fost descoperite la Mihoveni (punctul „Cahla Morii”), Zaharești „Săliște”, Todirești „Săliște”, Udești, Vorniceni Mari (punctul „La Mănăstire”) etc.

În finalul capitolului, autoarea face referire la însemnările călătorilor străini, precum călugărul italian Niccolò Barsi din Luca și diaconul sirian Paul de Alep, ce descriu locuințele din Moldova, informații documentare confirmate de cercetările arheologice.

În urma lecturării lucrării am identificat imprecizii în formulare. Există, de asemenea, o serie de erori și inconsistențe de editare și tehnoredactare (deranjante), care ar fi putut fi ușor eliminate la o corectură finală de text. Lucrarea nu conține un capitol dedicat bibliografiei utilizate de autoare, astfel că cititorul este nevoit să urmărească șirul notelor de subsol în identificarea unei referințe bibliografice. Ilustrația, ce cuprinde secțiuni longitudinale ale bisericilor, planuri ale bisericilor și ale cetăților, fotografiile color cu starea actuală a diferitelor edificii de cult, este bogată și vastă, însă, cu toate acestea nu există în text trimiteri la ilustrații. Planșa nr. 60, ce redă

planul Cetății de Scaun de la Suceava, este lipsită de o legendă. Același fapt îl putem menționa cu privire la planșa nr. 64. În finalul lucrării apare lista de *Abrevieri*, utilizate de autoare, secțiune care nu apare menționată în *Cuprinsul* acesteia.

Cu toate neajunsurile enumerate anterior, lucrarea este un bun instrument de lucru, în special pentru cercetătorii mai tineri. Reprezentând o importantă

contribuție la cunoașterea istoriei Evului Mediu românesc, volumul Victoriei Batariuc îmbogățește istoriografia românească cu date concrete privind un domeniu de mare interes, și anume arhitectura medievală din Moldova.

LOREDANA-MIHAELA PRICOP

EMIL LUPU, *Ctitori și ctitorii la curbura Carpaților în veacurile XIV–XVIII*, (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XVI, Ediderunt Victor Spinei et Virgil Mihailescu-Bîrliba), Ed. Doxologia, Iași, 2011, 381 p., 52 planșe, 76 fotografii

Cartea cercetătorului Emil Lupu este, după cum sugerează și titlul, o incursiune în istoria monumentelor religioase, la interferența dintre istorie, arheologie și artă, fapt ce-i atribuie un caracter interdisciplinar. Lucrarea de față prezintă cititorului „viața” monumentelor religioase din zona curburii Carpaților, locul de origine al autorului.

Vestigiile medievale aduse în discuție dețin un rol important în cunoașterea unei comunități, a unei zone geografice din evul mediu târziu și din etapa timpurie a epocii moderne. Bisericele, schiturile și mănăstirile reprezintă emblema comunității, ajutând cercetătorul să reconstituie imaginea societății medievale și statutul ctitorilor. Totodată, cercetarea îndeaproape a monumentelor religioase contribuie la cunoașterea arhitecturii perioadei și a modului de construcție al acestora. Analizând locul fizic ocupat de biserică în comunitate se constată cu ușurință că aceasta se află fie în centrul satului, fie la marginea acestuia, îmbrățișând sau dominând întreaga comunitate. Așadar, cunoscând mentalitatea epocii medievale, unde lăcașurile de cult reprezentau imaginea lumii, a satului, a comunității și a familiei, putem susține că acestea sunt importante locuri de memorie, iar o neglijare a lor ar dăuna cunoașterii unui important segment din istorie.

Construcțiile arhitecturale, atât cele din piatră, cât și cele din lemn, îmbogățesc patrimoniul local, dar și pe cel național. Ctitoriile din toate zonele geografice reprezintă o sinteză a civilizației medievale dintr-o anumită perioadă istorică, înglobând domeniul social, politic și economic. În ultimii ani, interesul pentru aceste monumente a devenit subiectul unor complexe teze de doctorat, cum este și cea de față.

Autorul volumului a preferat, pentru o înțelegere clară a subiectului tratat, o împărțire a lucrării pe cinci capitole, cu o introducere prin care își exprimă ideile urmărite pe parcursul lucrării și o concluzie relevantă și consistentă asupra temei. Anexele atașate la finalul lucrării, hărți, tabele și imagini, constituie un eficient material auxiliar care ajută cititorul la înțelegerea aspectelor dezbătute în lucrare.

Încă de la început, autorul optează pentru o inițiere în lumea ctitorilor și a ctitoriilor, expunând și susținând în același timp, prin exemple elocvente, ideile legate de fenomenul ctitoririi. Pentru o înțelegere adecvată a subiectului tratat, Emil Lupu pleacă de la definiția verbului „a ctitori”, explică

termenul de „ctitor”, ce provine din limba greacă, ajuns la noi atât pe filieră greacă cât și slavă, argumentând totodată că acest cuvânt este atestat documentar în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pentru a arăta complexitatea actului de ctitorire, Emil Lupu adoptă metoda interdisciplinarității, îmbinând istoria, teologia, istoria artei, antropologia, sociologia, etnologia și dreptul. Autorul încearcă să redea cititorului o imagine cât mai clară asupra cuvântului *ctitor*; astfel, cei care au înălțat aceste monumente sunt grupați pe categorii sau dețin o serie de drepturi și obligații. Dacă în secolul al XIV-lea ctitoria era considerată un apanaj al domniei, iar în secolele XV–XVII a fost împărțită între domnie și boierime, în secolul următor, boierimea și comunitatea locală își fac simțită prezența prin ridicarea a numeroase biserici de curte sau de sat.

Pentru ca monumentele asupra cărora arheologul și-a îndreptat atenția să fie încadrate într-un mediu social și politic, s-a preferat o abordare cronologică a edificiilor. Astfel, pentru început, autorul are în centrul atenției ctitorii și ctitoriile din secolele XIV–XVI. Analiza socială, economică și politică întocmită pentru această perioadă demonstrează faptul că nu s-ar fi ridicat monumente religioase în secolul al XIV-lea, deoarece „...practicarea cultului religios era dependentă de un cler rural, de o foarte probabilă ignoranță dogmatică sau, în cel mai bun caz, cu o minimă pregătire în „a recita”, fără să înțeleagă pasaje din diferitele slujbe ” (p. 64). Deși la o primă vedere am crede că expansiunea maghiarilor și dominația tătarilor ar putea fi motivul pentru care nu există ctitorii în această perioadă, Emil Lupu ne readuce totuși în atenție cunoscuta toleranță pe care o aveau mongolii față de practicarea oricărui cult religios, permițând astfel comunității ortodoxe să-și înalțe biserici.

Pe baza analizei documentelor și a cercetărilor arheologice, autorul își susține teoriile exprimate, oferind ca exemple existența unor biserici din secolul al XV-lea, cum este de pildă, biserica de la Bădeni (Bradu). Un exemplu relevant care demonstrează minuțiozitatea și seriozitatea tratării subiectului de către arheolog este emiterea unei noi ipoteze privind datarea bisericii din Modruzești, susținând că ea nu poate fi atribuită secolului al XV-lea, ci unei perioade mult mai târzie. Odată cu secolul al XVI-lea, edificiile religioase sunt din ce în ce mai

numeroase, în special spre finalul secolului, când boierimea locală își face simțită prezența. Așadar, în urma analizei făcute de autor, pe parcursul secolelor XIV–XVI, elitele societății sunt cele care „beneficiază” de acest drept de ctitorire.

Odată cu secolul al XVII-lea, arhitectura religioasă de la curbura Carpaților se exteriorizează mai amplu, ajungându-se în ultimele decenii la un număr de 54 de edificii religioase, din care, din păcate, nu s-au păstrat până astăzi decât un număr foarte redus. Un exemplu în acest sens este schitul rupestre Fundătura, care, datorită contextului politico-militar din acea perioadă, reprezintă astăzi una din mărturiile societății trecute. Trecerea trupelor moldovene, polone și tătare prin această zonă în mod repetat a determinat distrugerea bisericilor. Astfel, din numărul total de 73 de biserici și mănăstiri din acest secol, 49 au dispărut, pe baza studierii celor rămase s-a constatat că dreptul de ctitorire a fost un apanaj al boierimii locale. Pentru o parte dintre lăcașurile despre care se știu foarte puține informații autorul atribuie actul de ctitorire țăranilor și târgoveților. Pe baza analizei arhitecturale, Emil Lupu a stabilit, atât la bisericile de zid cât și la cele de lemn, folosirea a două planuri: planul drept și cel trilobat, cu derivatele acestora.

Pentru ultimul secol la care se face referire se identifică și se prezintă un număr impresionant de ctitorii. În ciuda tulburărilor și evenimentelor politice, vestigiile medievale păstrate sunt în număr mare cu toate că, în acest secol, ctitorii s-au orientat spre bisericile de lemn, preluând modelul celor de zid. Decorul acestor edificii este asemănător cu cel din celelalte zone ale țării, iar ctitorii principali ai

bisericilor sunt, și în acest secol, boierii locali. Autorul a considerat că o analiză generală, din punct de vedere social, economic și politic asupra monumentelor din secolele XIV–XVIII ajută cititorul la o înțelegere mai ușoară a descrierii monumentelor de la curbura Carpaților.

Repertoriul ctitoriilor aduce o contribuție viabilă istoriei medievale a Țării Românești, fiind bazat pe împlerirea documentelor editate și inedite, precum și pe săpăturile arheologice. Emil Lupu realizează o fișă pentru fiecare monument în parte, structurându-le în ordine alfabetică, în funcție de materialul avut la dispoziție. Lucrarea beneficiază de o bibliografie extinsă, răspunzând nevoilor și cerințelor științifice în domeniu. Totodată, autorul recurge la o bogată argumentare a tezelor elaborate și le susține prin exemple elocvente. Gradul de noutate al lucrării este amplificat și de cele 22 de documente inedite anexate la sfârșitul lucrării.

Deși cercetarea de față este un exemplu ce poate fi urmat în cazul cercetărilor întreprinse la bisericile din alte zone, de cercetători care își îndreaptă atenția spre acest domeniu, volumului i se pot face anumite reproșuri la nivelul esteticii și tehnoredactării lucrării. Ilustrațiile și planșele inserate la finalul volumului, foarte utile, sunt prost valorificate, fiind de mărimi foarte mici. Totodată, în lucrare apar unele greșeli de tehnoredactare sau de încadrare în pagină. Amplul rezumat în limba engleză va fi desigur util specialiștilor din străinătate interesați de evoluția arhitecturii ecleziastice românești.

PETRONELA-RALUCA PODOVEI

FLORIN SFRENGEU, SORIN ȘIPOȘ, ÉVA GYULAI, DELIA RADU, *History and Archaeology in the Central Europe. New Historiography Interpretations*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011, 203 p.

Apărut în 2011 la editura Universității din Oradea și având drept coordonatori pe Florin Sfrengu, Sorin Șipoș, Éva Gyulai și Delia Radu, volumul *History and Archaeology in the Central Europe. New Historiography Interpretations*, s-a dorit a fi un omagiu adus personalității arheologului și profesorului Sever Dumitrașcu la împlinirea onorabilei vârste de 75 de ani precum și a celor 50 de ani de activitate științifică.

Volumul menționat este structurat pe trei capitole și cuprinde studii și articole ale unor istorici și cercetători din România, Ungaria și Polonia, toate publicate în limbi de circulație internațională (engleză, franceză și germană): I. *Archaeology, Ancient History and Early Medieval History* (p. 17–72); II. *Mediaeval and Modern History* (p. 73–151); III. *Contemporary History and Historiography* (p. 153–203).

Studiile din volum au fost prezentate în cadrul lucrărilor Conferinței Internaționale *History and Archaeology in the Central Europe. New Historiography Interpretations* desfășurată la Oradea în perioada 4–8 mai 2011. Conferința a putut fi organizată datorită buneii colaborări, în cadrul programului Erasmus,

dintre Facultățile de Istorie, Relații Internaționale, Științe Politice și Științele Comunicării ale Universității din Oradea și Universitatea din Miskolc (Ungaria) și Universitatea Rzeszow (Polonia). În cadrul conferinței Sever Dumitrașcu a deținut funcția de președinte onorific al Comitetului Științific și printre cei prezenți s-au numărat profesori, cercetători din România, Ungaria și Polonia, arheologi de la Muzeul Țării Crișurilor, studenți ai Universității din Oradea.

Prima secțiune a volumului, *Archaeology, Ancient History and Early Medieval History* (p. 17–72) cuprinde șase articole ce acoperă o perioadă cuprinsă între neo-eneolitic și Evul Mediu timpuriu; printre articolele acestei prime părți menționăm pe cele ale lui Constantin Livian Rădoescu, Iohana Raluca Popescu, *L'évolution des recherches concernant la plastique anthropomorphe néo-énéolithique du nord du Danube* (p. 18–29); Laura Ardelean, *István Ferenczi's Participation in Researching the Dacian Fortresses in the Southern Transylvania* (p. 30–43) și Florin Sfrengu, *Views on the Khazar Population in North-Western Romania (9th–12th Centuries)* (p. 64–72); tot aici includem și studiile Mihaelei Goman, Gabriel Cășap și Marian Trandafir.

A doua secțiune, *Mediaeval and Modern History* (p. 73–151), include opt studii, din care le menționăm pe cele ale Évei Gylai, *Iconography of the Coats of Arms Donated by the Princes of Transylvania* (p. 74–86), Barbu Ștefănescu, *Books in 18th Century Romanian Transylvania: Sacred and Valuable Exchange Objects* (p. 87–92), Sorin Șipoș, *Entre Orient et Occident: l'espace roumain dans le récit des voyageurs étrangers (du XVIIIe siècle – début du XIXe siècle)* (p. 117–132), Mihaela Cioca, *The Foundation of the Society of Archaeology and History from Oradea and Bihor County Reflected in Documents* (p. 144–151); se adaugă articolele semnate de Edith Bodo, Zitha Horváth, Mihai Georgiță și Adrian Dume.

A treia parte, *Contemporary History and Historiography* (p. 153–203), are șapte studii semnate printre alții de Emilia Adina Gale, *Woman and Religion – Historiographical Approaches* (p. 154–167), Monica Pop, *George Moroianu and His Contacts with the British Press* (p. 182–187), Wojciech Kwieciński, *Zwangsarbeit für das Dritte Reich in der polnischen und deutschen Geschichtsschreibung. Forschungsstand* (p. 188–191).

Volumul *History and Archaeology in the Central Europe. New Historiography Interpretations* debutează cu un *Cuvânt înainte* (p. 7–8) semnat de Florin Sfrengu în care ne sunt pe scurt prezentate pe scurt condițiile, structura și motivațiile realizării volumului.

În mod voit am considerat necesar evocarea în încheierea recenziei noastre a articolului ce face referire la personalitatea lui Sever Dumitrașcu; activitatea științifică și omagierea acestui excelent profesor reprezintă, de altfel, principalul motiv al apariției acestei lucrări.

Articolul respectiv, *Archaeologist and Professor Sever Dumitrașcu at the Age of 75. Aspects on his Scientific Activity* (p. 9–16) este semnat tot de Florin Sfrengu (unul dintre principalii coordonatori ai volumului) care evidențiază într-o reușită manieră academică principalele momente din importanta activitate științifică și didactică a distinsului profesor Sever Dumitrașcu. Cei 50 de ani de activitate neconținută în plan științific arheologic și istoric s-au concretizat în publicarea a 20 de cărți de arheologie și istorie, peste 300 de articole și studii științifice, peste 200 de articole și note de popularizare în diverse ziare și reviste, precum și volume de literatură.

Ca un elogiu adus celor 75 de ani de viață, din care 50 de ani de activitate științifică și didactică de referință, ne alăturăm și noi, cei din Iași, în a-i transmite pe această cale distinsului profesor și arheolog Sever Dumitrașcu, care reprezintă un adevărat model de viață și un exemplu demn de urmat, cele mai calde și sincere urări de sănătate și viață lungă.

TIBERIUS D. PĂRPĂUȚĂ